

महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटनेचे त्रैमासिक मुखपत्र

रजि. नं. महा./285/98/ नागपूर

पक्षीमित्र

■ वर्ष नववे ■ अंक ४ था ■ संपादक : दिगंबर गाडगीळ ■ १ जुलै २०१९ ■ पाने -२०

संपादक

श्री.दिगंबर गाडगीळ

३९, आनंदवन कॉलनी, ऑफ कॉलेज रोड, नाशिक - ४२२००५

स्थिरभाष : (०२५३) २५७७९६८ चलभाष : ९८८९०७९७९९

सहाय्यक संपादक

श्री.अनिल माळी, नाशिक/ Email: anilmali@yahoo.co.in

श्री. किरण मोरे, अमरावती/ Email: kiranmorey1983@gmail.com

कार्यकारिणी

अध्यक्ष	-	डॉ. जयंत वडतकर, अमरावती मो. ९८२२८७५७७३
कार्याध्यक्ष	-	डॉ. राजू कसंबे, ठाणे मो. ९००४९२४७३९
संघटक	-	प्रा. डॉ. सुधाकर कुन्हाडे, अहमदनगर मो. ९८५०२९९३२४
कार्यवाह	-	प्रा. डॉ. गजानन वाघ, अमरावती मो. ९८२२२०४०७०
सहकार्यवाह	-	श्री. शरद आपटे, सांगली मो. ९८९०३८४४००
सहसंघटक	-	श्री. अनिल माळी, नाशिक मो. ९८५०८९८६४४
सदस्य	-	प्रा. निनाद शाह, सोलापूर मो. ९४२२४५९९९५
सदस्य	-	श्री. किशोर गठडी, औरंगाबाद मो. ९४२२२०२६२८
सदस्य	-	श्री. रोहन भाटे, कराड (सातारा) मो. ९४२२००४८००
सदस्य	-	श्री. सचिन मेन, पालघर मो. ८४४६२४८८८४
सदस्य	-	श्री. अनिल महाजन, वरणगाव-जळगाव मो. ८८०६९९८०४०
विभागवार समन्वयक		
विदर्भ	-	श्री. दिलीप विरखडे, वर्धा मो. ७७७५८८३८६९
मराठवाडा	-	श्री. रत्नाकर निकम, अंबाजोगाई मो. ९६२३४२००६२
उत्तर महाराष्ट्र	-	श्री. अभय उजागरे, जळगाव मो. ९४२३७७३९७९
पश्चिम महाराष्ट्र	-	श्री. अजित उर्फ पापा पाटील, सांगली मो. ९४२२०४९०५९
कोकण	-	प्रा. धीरेंद होळीकर, सावंतवाडी मो. ९४२२४३५८०९

संपादकीय

जागतिक पर्यावरण दिन - एक उपचार (?)

आपण भारतीय लोक सणसमारंभ साजरे करण्यासाठी फार उत्साही असतो. त्याच्या गाभ्यापर्यंत न जाता आरत्या, मिरवणुका, रथयात्रा इत्यादीत मशगुल होतो. ना काही जबाबदारी ना कर्तव्य. केवळ मिरवणं.

हे आठवण्याचं कारण नुकताच साजरा झालेला पर्यावरण दिन. त्यादिवशी सरकारी, निमसरकारी, सेवाभावी संस्थांतून भाषणे, परिसंवाद, कार्यशाळा झाल्या. सर्व सोपस्कार आणि उपचार.

गेल्या वर्षी भारत या दिनाचा यजमान होता. त्याचा संदेश होता 'प्लॅस्टिक प्रदूषण रोखा'. गेल्या संबंध वर्षात त्यादृष्टीने किती प्रगती झाली? कदाचित अधोगतीच. अजूनही ठिकठिकाणी प्लॅस्टिक कचऱ्याचे ढीग दिसतात. नाले, उपनद्या प्लॅस्टिक कचऱ्याने ओसंडून जातात. आपण म्हणे देशाला २०२२ पर्यंत प्लॅस्टिकमुक्त करण्यासाठी वचनबद्ध आहोत. वचनपूर्तता होईल?

खरे म्हणजे काही वर्षापूर्वीपासूनच कालबद्ध कार्यक्रम आखला जायला हवा होता. एका राज्याने ५० मायक्रॉनखालच्या पिशव्यांच्या उत्पादनावर बंदी घातली तर शेजारच्या राज्याने उत्पादन वाढवले. एकाच वेळी देशभर उत्पादन बंद करता येत नव्हते? ५० मायक्रॉनखालच्या पिशव्यांना बंदी. जाड पिशव्या काय विघटनशील आहेत? कदाचित त्या पुनःपुन्हा वापरल्या जाऊन उशीराने फेकल्या जातील. पण त्या प्रदूषण करणार नाहीत का? प्लॅस्टिक पिशव्यातून उरलेले अन्न फेकून दिले जाते. त्या पिशव्या गुरेढोरे खातात. भटक्या जनावराना तोटा नाही. अगदी परमपूज्य गोमातादेखील खाऊन पोट फुगून मरतात.

जगातील यच्चयावत देशातील नद्या-नाल्यातून फेकून दिलेले प्लॅस्टिक समुद्रात जाऊन समुद्राचा म्हणजे तेथील जैवविविधतेचा न्हास होतो आहे.

यंदाच्या पर्यावरण दिनाचे यजमान आहे चीन आणि विषय आहे हवा प्रदूषण. त्याला वाकुक्या दाखवत आपली राजधानी दिल्ली सर्वात प्रदूषणग्रस्त म्हणून झेंडा मिरवते आहे. तुमचे वाहन न पाहता पीयूसी सर्टिफिकेट तुमच्या हातात पडू शकते. फिकीर कोणाला आहे?

सामान्य माणसाला प्लॅस्टिक नसेल तर आमचे व्यवहार कसे होणार ही चिंता आहे. प्लॅस्टिक नव्हते तेव्हा आपण कसे वागत होतो हे जरा आठवून पाहिले पाहिजे. गेल्या वर्षभरात प्लॅस्टिकचा वापर किती कमी झाला आहे हे सांगितले गेलेले मला तरी दिसले नाही. पर्यावरण रक्षण ही आपली जबाबदारी आहे असे सामान्य माणूस जोपर्यंत स्वतःला बजावत नाही तोपर्यंत सुधारणा होणार नाही.

१९७४ पासून जागतिक राष्ट्र संघटनेने पर्यावरण दिन पाळणे सुरू केले. त्यावेळची परिस्थिती आजच्यापेक्षा चांगली होती. तेव्हापासून गेल्या ४५ वर्षात सुधारणांच्या दृष्टीने किती प्रगती झाली आहे हे कोणीतरी आकडेवारीने दाखवून दिले पाहिजे. २००७ सालचा विषय होता जागतिक तापमान वाढ. त्याला खीळ बसण्याऐवजी गेल्या १२ वर्षात ते प्रकरण गंभीर होत चालले आहे. द. ध्रुवावरच्या बर्फाच्या भिंती ढासळू लागल्या आहेत. हिमनद्या वितळू लागल्या आहेत. समुद्राची पातळी सूक्ष्मपणे वाढते आहे. ठिकठिकाणच्या हिमनद्या गायब होऊ लागल्या आहेत.

हे सांगण्यामागे पर्यावरण किंवा निसर्गरक्षण दिन साजरे करण्यापेक्षा त्याच्या रक्षणासाठी प्रत्येक नागरिक कंबर कसा कामाला लागेल हे पाहण्याची गरज आहे. सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी कटिबद्ध असणाऱ्या समाज कार्यकर्त्यांची गरज आहे.

- दिगंबर गाडगीळ
संपादक

मुखपृष्ठ छायाचित्रे - डॉ. तुषार अंबाडकर, अमरावती.

अध्यक्षीय

डॉ. जयंत वडतकर

अध्यक्ष, महाराष्ट्र पक्षीमित्र

मानवी जीवन पणाला लावून विकास होत असेल तर प्रत्येकाने बोललेच पाहिजे. मात्र तसे होताना दिसत नाही. पर्यावरणाच्या होणाऱ्या न्हासामुळे मानवी जीवनच धोक्यात येत असताना कुणी बोलताना दिसत नाही, तेथे वन्यप्राणी, पशुपक्ष्यांचे अधिवास नष्ट होत असतील, त्यांच्या प्रजाती धोक्यात येत असतील, तर कोण विचार करणार? आपल्या देशात असलेल्या अधिवास विविधतेमुळे पक्षी विविधता संपन्न आहे आणि त्यातही येथे असलेल्या नद्या, धरणे, तलाव, समुद्र अर्थात पाणथळ जागा (वेटलँड) यामुळे विदेशातून स्थलांतर करून येणाऱ्या पक्षी प्रजातींची संख्या मोठी आहे. सध्या स्थलांतरित पक्ष्यांना जगभरात अनेक समस्यांनी ग्रसलेले आहे. त्यांचे मूळ निवास म्हणजेच प्रजननाच्या प्रदेशातसुद्धा समस्या वाढलेल्या आहेत. शिवाय प्रवासाच्या मार्गातील शिकार आणि इतर धोके यामुळे स्थलांतर करून येणाऱ्या पक्ष्यांची संख्या दरवर्षी रोडावत असतानाच आपल्या देशातील हिवाळ्याचा काळ व्यतीत करण्याची ठिकाणे अर्थात छोटे-मोठे तलाव, पाणथळ जागासुद्धा संकटात सापडल्या आहेत. एकूणच काय तर हिवाळ्यात पूर्वापार - पिढ्यान्पिढ्या ठराविक ठिकाणी येणाऱ्या पक्ष्यांना आज सुरक्षिततेची शाश्वती उरलेली नाही. एकूणच काय तर पक्षी विविधता संकटात सापडलेली आहे.

महाराष्ट्रात अलीकडे गावालगतच्या मोठ्या तलावांवर पर्यटनाच्या दृष्टीने विकास करण्याची टूम निघालेली आहे. कुणाला आमदार निधीतून तलावावर चौपाटी बांधायची आहे तर कुणाला खासदार निधीतून निसर्ग पर्यटन करावयाचे आहे. कुठे तलावावर समुद्राप्रमाणे बीच निर्माण करावयाचा आहे तर कुणाला तलावाभोवती फिरण्यासाठी सिमेंटचे किंवा पेव्हर ब्लॉकचे रस्ते बांधायचे आहेत. पक्ष्यांचे अधिवास असलेली ही पाणस्थळे यामुळे आपली जैवविविधता गमावून नुसते पाण्याचे टाके म्हणून उरणार आहेत, हे माहिती असूनही अशी कामे अलीकडे सुरू झालेली आहेत.

अमरावती लगत एक ब्रिटीशकालीन ११० वर्षे जुना छत्री तलाव नावाचा तलाव आहे. पोहरा जंगलाच्या आणि शहराच्या मध्ये असलेला हा तलाव स्थलांतरित तसेच स्थानिक अशा १०० पक्षी प्रजातींचा अधिवास असून हिवाळ्यात येथे मोठ्या संख्येत पक्षी येत असतात. शहरालगत असलेल्या या तलावाचा विकास करण्यासाठी गेल्या दोन वर्षांपूर्वी २५ कोटी रुपये मंजूर झाले असून, सध्या काम सुरू झाले आहे. या तलावावर कुठलेही बांधकाम करू नये हे सांगण्यासाठी शहरातील निसर्गप्रेमी संस्थांनी एकत्र येऊन वेळोवेळी विरोध प्रदर्शित केला, तलावाचे महत्त्व समजावून सांगितले, परंतु सध्या तरी काही बदल झालेला नाही. शहरात चांगले ठिकाण निर्माण होत आहे तर तुम्हाला काय अडचण आहे, अशी उत्तरे मिळतात. तलाव वाचविण्यासाठी नेमके काय करावे अशा विवंचनेत पर्यावरण प्रेमी आहेत.

पर्यावरण आणि वन मंत्रालयातर्फे देशातील पाणथळ जागांची यादी (National Wetland Inventory) २०१० मध्ये तयार करण्यात आली असून पाणथळ ठिकाणांचे संवर्धनासाठी २०१७ साली नियमावली सुद्धा तयार करण्यात आली आहे. या यादीत देशातील सुमारे २७,००० पाणथळ जागा असून त्यामध्ये अमरावती मधील छत्री तलावाचासुद्धा समावेश आहे.

या नियमावलीनुसार या यादीतील तलावांवर परवानगी शिवाय कुठलेही बांधकाम किंवा बदल करता येऊ शकत नाही, तरीही हे सुरू आहे. हा तलाव आमच्या मालकीचा आहे तर आम्हाला कुणाच्या परवानगीची काय आवश्यकता? या तोऱ्यात मनपाने कुठलीही परवानगी घेतली नाही, स्थानिक पर्यावरणतज्ज्ञ किंवा कुणालाही विश्वासात घेतले नाही. स्वतःच्या जैवविविधता समितीसमोर हा विषय ठेवला नाही, किंवा प्रभाव मूल्यांकन करून घेतले नाही.

रामसार स्थळ दर्जा हा आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. देशातील २६ पाणथळ जागा रामसार म्हणून घोषित झालेल्या आहेत, मात्र त्यामध्ये महाराष्ट्रातील एकही जागेचा समावेश नाही. जायकवाडी (औरंगाबाद), माहूल शिवडी खाडी (मुंबई), नांदूर मध्यमेश्वर (नाशिक), ठाणे खाडी (ठाणे- मुंबई), उजनी जलाशय (भिगवण), हतनूर धरण (जळगाव), नवेगावबांध (गोंदिया), लोणार (बुलडाणा). सध्या किमान १० जागा यासाठी पात्र आहेत, मात्र त्याचा प्रस्ताव पुढे सरकलेला नाही. पाणथळ जागा नुसत्याच पक्षी अधिवास म्हणून महत्त्वाच्या नसून त्याहीपेक्षा जास्त महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. कार्बनसह घटकवायू शोषून घेणे, हवामानाचा समतोल राखणे, जमिनीची धूप थांबविणे, पुराचा धोका कमी करणे, विषारी द्रव्य शोषून पाणी शुद्ध करणे आणि भूजलस्तर वाढविणे, अशी महत्त्वाची भूमिका पाणथळ जागा बजावीत असतात. राष्ट्रीय स्तरावर तयार झालेल्या पाणथळ जागांच्या यादीतील महत्त्वाची ठिकाणे ठरवून सूचीबद्ध करून त्यास मान्यता घेण्याची प्रक्रिया महाराष्ट्रात अजूनही झालेली नाही. ते तातडीने होणे गरजेचे आहे, म्हणजे त्याद्वारे अशा महत्त्वाच्या तलावांना वाचविताना त्यामुळे कायदेशीर आधार मिळू शकेल.

महाराष्ट्र पक्षीमित्रचे ३३ वे पक्षीमित्र संमेलन रायगड जिल्ह्यातील अलिबाग जवळील रेवदंडा या ठिकाणी होणार हे निश्चित झाले असून तेथील अमेझिंग नेचर या संस्थेने यासाठी पुढाकार घेतलेला आहे. या संस्थेचे निमंत्रण आल्यानंतर याठिकाणी संस्थेचे संघटक प्रा. डॉ. सुधाकर कुन्हाडे आणि मी प्रत्यक्ष भेट देऊन, आणि आढावा घेऊन हा निर्णय घेण्यात आलेला आहे. रेवदंडा हे ठिकाण तसे लहानसे गाव, मात्र संमेलनासाठी लागणाऱ्या जुजबी गोष्टी जसे संमेलन स्थळ आणि निवास व्यवस्था, या दोन्हीची आवश्यक व्यवस्था तेथे आयोजकांमार्फत होईलच, मात्र रेवदंडा हे ठिकाण अतिशय निसर्गरम्य ठिकाण असून या ठिकाणी शांत स्वच्छ समुद्र किनारा, हिवाळ्यात जेथे दुर्मीळ, नाविन्यपूर्ण असे स्थलांतरित पक्षी येत असतात असे अलिबाग आक्सी बीच हे समुद्र किनारे जवळपासच आहेत. याशिवाय फ्रॉग मारुथ हा पक्षी जेथे सापडतो त्या फणसाड वन्यजीव अभयारण्याचा रस्ता रेवदंडा येथून जातो. याशिवाय या परिसरात चार जलदुर्ग आहेत, रेवदंडा गावातील पोर्तुगीज राजवटीत बांधलेला किल्ला, त्या समोरच बेटावर असलेला कोर्लईचा किल्ला, अलिबागचा कुलाबा किल्ला आणि मुरुडचा जंजिरा किल्ला १०-१५ किमी अंतरावर आहेत. संमेलन झाल्यानंतर पक्षीनिरीक्षणाची उत्तम संधी असल्यामुळे प्रत्येकाने जास्तीचे दोन दिवस राखून प्रवासाचा कार्यक्रम आखावा अशी सूचना आताच देऊन ठेवतो. तर भेटू या पुन्हा आगामी संमेलन रेवदंडा येथे. धन्यवाद!

(९८२२८७५७७३, jayantwadatkar.weecs@gmail.com)

माळरानावरील चंडोल : एक देखणा दस्तऐवज.

- दिलीप वीरखडे

मातीचा आणि नव्या कोऱ्या पुस्तकांच्या सुगंधाचा मी दिवाणा आहे. विकत घेतलेल्या पुस्तकांचा सुगंध मला अधिक भावतो. किरणने (मोरे) मला ती संधी दिली. त्याने ई-बुक काढलंय. सांप्रत वास्तवाचं भान राखत आणि बदललेल्या काळाशी सुसंवाद साधत 'माळरानावरचे चंडोल' महाराष्ट्र पक्षीमित्र संमेलनासारख्या यथोचित ठिकाणी प्रकाशित झालंय, त्याबद्दल त्याचं अभिनंदनच! त्याने ई-बुक गुगलवर अपलोड केलंय आणि आठव दिवसात पाचशे वाचकांनी 'त्या' साईटला भेट दिल्याची किरणची पोस्ट वाचली. ई-पुस्तक वाचणाऱ्यांचा हवं तर चाळणाऱ्यांचा म्हणा हा आकडा. हार्ड कॉपीच्या भाषेत पहिली आवृत्ती संपली असं म्हणता येईल. यावरूनच या पुस्तकाचं महत्त्व अधोरेखित होतं.

माळरान हा तसा दुर्लक्षित अधिवास. जिद्द आणि चिकाटी तिथे लागते. प्रचंड तंगडतोड करावी लागते. आणि एवढं करूनही मातकट - बारक्या पक्षीप्रजातीच अधिक दिसतात. पोस्ट टाकण्याएवढी ओळख पटवायलाही अवघड. पाणथळीवर असलेल्या लाह्या-फुटाण्यागत एकाच ठिकाणी पक्षी इथे दिसत नाही. त्यामुळे छायाचित्रण किंवा छायाचित्रणाची चटक इथे भागत नाही. या पार्श्वभूमीवर केवळ एका पक्षीप्रजातीवर नीट अध्ययन करून लिहिल्या गेलेल्या या पुस्तकाचं मला अप्रुप आहे. तसं पाहता मराठीत पक्ष्यांवरील पुस्तकांची संख्या कमीच. वर्षाकाठी त्यात आता तीन-चार पुस्तकांची भर पडत असते, ही समाधानाची बाब. माझं निरीक्षण चूक नसेल तर त्यात पाणपक्ष्यांवर लिहिलेल्या पुस्तकांची संख्या अधिक असावी.(स्वतंत्रपणे) माळरानावरचे पक्षी घेऊन एकच पुस्तक आलंय ते म्हणजे बी.एस्.कुळकर्णीचे 'माळरानावरचे पक्षी'. इतर अनेक पुस्तकात माळरानावरच्या पक्ष्यांवर स्वतंत्र लेख आहेत. माळरानावरील एका पक्षीप्रजातीला घेऊन लिहिलेलं हे पहिलंच पुस्तक, असं मला वाटतं. अर्थात चुकभूल घेणे-देणे!

चंडोल जातीतील प्रजातींमध्ये असलेला फरक सुस्पष्ट पद्धतीने आणि छायाचित्रांचा आधार घेऊन सांगितलेला आहे. प्रजातीत वाटणारा सारखेपणा आणि त्यामुळे पक्षीनिरीक्षकांचा होणारा गोंधळ किरण दूर करतो. पक्षी वर्गीकरणाची शेवटची पायरी म्हणजे उपप्रजाती (सबस्पेसीज). पक्षीप्रजाती भिन्न भौगोलिक क्षेत्रात विभागल्या गेल्यामुळे त्यांच्या बाह्यरूपात कायमस्वरूपी झालेल्या बदलांच्या आधारे उपप्रजाती निश्चित केल्या जातात. आखूड बोटोचा चंडोल (ग्रेटर शॉर्ट-टोड लार्क) हा हिवाळी स्थलांतरित पाहुणा. त्यांचे मोठे थवे माळरानावर आणि पडीक शेतशिवारात दिसतात. आता या आखूड बोटोच्या चंडोलाच्या दोन उपप्रजातींबद्दल किरण लिहितो, एक दख्खनेनसीस आणि दुसरी लॉन्जिपेनीस. त्याचे बाह्य बारकावे तो स्पष्ट करतोच पण त्यांच्या आवाजातील फरक देखील समजावून सांगतो. पामेला रासमुसेन या पक्षीविदुषीने या दोन उपप्रजाती भारतातल्या वेगवेगळ्या ठिकाणी स्थलांतर करतात असं लिहिलंय (म्हणजे लॉन्जिपेनीस साधारणतः उत्तर पश्चिम आणि वायव्येकडे तर दख्खनेनसीस दख्खनचे पठार आणि दक्षिण

भारतात आढळतो.) या दोन्ही उपप्रजाती एकत्र राहतात आणि स्थलांतराचा काळदेखील एकत्र घालवतात ही महत्त्वाची नोंद किरण करतो.

गायक चंडोल आणि चंडोलाची गायकी, भराऱ्यासह घेतलेल्या ताना, गवई चंडोल, लालपंखी चंडोल, चिमण चंडोल, तांबूस शोपटीचा चंडोल, साईक्सचा चंडोल... या प्रत्येक घराण्याच्या गायकीचं वैशिष्ट्य खुबीदार पद्धतीने सांगतो. ज्युनिअर गायक, सिनिअर गायक, आवाजाची डुप्लीकेट मारणारे, मिमिक्री करणारे असे गायनातले सर्व प्रकार इथे येतात. शिरा फुगवून किंवा तुरा फिस्कारून केलेलं गायन हे 'तिच्या'साठी आणि इतरांना वॉर्निंग देण्यासाठी असतं. पक्षी इतर पक्ष्यांच्या आवाजांच्या नक्कला करतात. जो जास्त नक्कल करतो, त्याला त्याचे तेवढेच फायदे मिळतात. या गायकीला जोडून वीण आणि प्रजनन हे प्रकरण येतं. खान-पान येतं, अनेक खाद्यांसह गवतबीज खाता-खाता गवतबीज प्रसारणाचं काम चंडोल करीत असतात. हे 'ई-बुक' चंडोलप्रजातीवरील महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज ठरणारं आणि सुंदर झालंय. निनाद अभंगने त्याला अधिक देखणं केलंय. निनादचं कार्टून शैलीतील मुखपृष्ठ लक्ष्य वेधून घेणारं आहे. शिवाय पानापानांवर आलेली चित्रलिपी (Illustration) आशयसंपन्न करणारी आहे. छायाचित्रांचा आणि प्रजाती आढळनकाशांचा प्रभावी वापर आणि उपयोग यात केला गेलेला आहे.

माळरान, गवताळ माळरान हा समृद्ध अधिवास; ही एक परिपूर्ण परिसंस्था असून साधारणतः शंभरपेक्षा अधिक प्रकारच्या पक्षीप्रजाती या अधिवासात आढळतात. पण विकासाच्या नावाखाली दिशाहीन वापर या अधिवासाची होत असल्यामुळे येथील पक्षीजीवन संकटात सापडलेले आहे. कारखानदारी, खनिज उत्खनन, शहरीकरण ही कारणे तर आहेतच पण नियोजनशून्य वृक्षलागवडी देखील उरलेल्या माळरानाच्या जीवावर उठल्या आहेत. माळढोक, तणमोर सारखे राजबिडे आणि लोभस प्रतिनिधी आपण गमावलेत; येत्या नजिकच्या काळात चंडोलांच्या गाण्यांना घरघर तर लागणार नाही ना? असा प्रश्न पडतो. तोच प्रश्न किरणला देखील पडला आहे. हे गाणं कायम रहावं, या प्रजाती वाचाव्यात त्यासाठीच पुस्तकरूपाने केलेली धडपड, एकावेळेस ती अनेकांपर्यंत जावी याकरिता. सातत्याने केलेल्या अभ्यासाची मांडणी किरण मोरे या पक्षिअभ्यासकाने अतिशय शास्त्रशुद्ध आणि नेमक्या पद्धतीने केलीय.त्याचं हे पहिलंच पुस्तक पक्षिजगतासाठी आणि पक्षिअभ्यासकांमध्ये आशादायी 'किरण' ठरेल यात संशय नाही...

(मो. ९८२२८७५७७३)

पुस्तकांच्या कपाटात

रविशंकर फाउंडेशनने फत्तेसिंग जसोल यांचे The Birds of Gujrat, Rajasthan and Maharashtra हे अलीकडेच प्रसिद्ध केले आहे.

माळावरचा कहर

- राहुल वंजारी
राघवेंद्र वंजारी

पृथ्वीचा सुमारे एक चतुर्थांश भाग हा गवताळ प्रदेशांनी व्यापलेला आहे. अनेक देशात हाच भूभाग तेथील रहिवाशांच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन आहे. हिरव्या पिवळ्या काड्यांच्या विस्तारलेल्या वसाहतीमुळे पठारावरील चिमुकल्या उंदीर वर्गीयांपासून सर्वात मोठ्या उडणाऱ्या माळढोक पक्ष्यापर्यंत या ठिकाणी टिकून राहणे शक्य झाले. गवताची मैदाने जशी फोफावू लागली तशी जीवांच्या निसर्गइतिहासात अविश्वसनीय क्रांती झाली आणि क्रमाने त्यांचे परिदृश्य बदलत राहिले. दक्खनचे पठार - भारताच्या मध्यस्थानी वसलेले गवताळ प्रदेशांनी समृद्ध असलेले महान निसर्ग साम्राज्य आहे. इथल्या गवताळ प्रदेशांचा आणि माळरानांचा इतिहास अगदी प्राचीन असला तरी निसर्गाचा कालानुक्रम, जैविक घटना, वन्य जीवांच्या आयुष्यातील चढ-उतार, मानवाचा आणि उघड्या रानाचा सहसंबंध फारच कमी नोंदविला गेला आहे. उघड्या मैदानी प्रदेशातील महाकाव्याच्या प्रत्येक पानावर एक रहस्य दडले आहे. गवतपात्यांच्या उमलण्यापासून सूक्ष्मजीवांना स्वतःचे अस्तित्व जतन करण्याच्या संघर्षापर्यंतची धोरणे हेच त्यांच्या जीवनातील यश आहे. अनेक सजीवांना ही जीवनदायी ठरली आहे, तर काहींसाठी कुरुक्षेत्र. इथले कोरडे हवामान, अन्न-पाण्याची मर्यादित उपलब्धता, होरपळून टाकणाऱ्या उन्हाची तीव्रता यांसारखे अनियंत्रित घटक तेथील सजीवांना जीवन जगण्यास अधिकच आव्हानात्मक बनवतात. मात्र माळावरचे जीवन आकलनाइतके सोपे मुळीच नाही. निसर्गाने बहाल केलेल्या सर्वश्रेष्ठ कलागुणांचा वापर करून प्रत्येकजण या पारिस्थितिक तंत्राचा एक अविभाज्य घटक आहे, हे पावला पावलावर सिद्ध करत असतो. काहीवेळेस ना भूमी त्यांची साथ देते ना नभ. सदर लेखामधून माळरानावरील सजीवांच्या कार्यात्मक गुणधर्मांचे पुनरावलोकन करत पक्ष्यांच्या जीवनातील संघर्षांचे एक महत्त्वपूर्ण उदाहरण स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला आहे.

जीवशास्त्रज्ञांपासून ते वन्यजीव छायाचित्रकारांपर्यंत सर्वांनाच मध्य महाराष्ट्रातील गवताळ प्रदेश नेहमीच एक आकर्षणाचा परिसर ठरला आहे. त्यामध्ये सोलापूर जिल्हा अग्रस्थानी गणला जातो. या जिल्ह्यातील समृद्ध माळरान अनेक वन्यजीवांना आश्रयस्थळ राहिले आहे. शुष्क वातावरणामध्ये हिरज गावच्या नेहमीच्या पाऊलवाटांनी पक्षिनिरीक्षण करतानाची ही नोंद आहे. जूनचा महिना होता. दुपारच्या वेळी सुसाट्याचा वारा सुटला होता.

धाविकच्या तुतूर तुतूर धावण्याकडे दुर्बिणीची भिंगे बऱ्याच वेळापासून टक लावून होती. जमिनीवरील दगडगोटे आणि त्यावर काही इंच हलणारे गवत इतकंच पार्श्व दिसत होतं. मात्र ही धाविक एकाच परिघात सतत फिरत होती. विणीच्या हंगामात असे अनेक वेळ एकाच ठिकाणी वावरणं, त्या जागेपासून खूप वेळासाठी दूर न जाणं, एक विशिष्ट खालच्या पट्टीतला आवाज काढणे, स्वतःची हद्द जोखीमेने राखण्याची ही वागणूक एका प्रश्नाला उत्तर देते. ते म्हणजे धाविकाचं घरटं याच परिसरात आहे. जसजशी ती एका खडकाच्या ढिगाच्याजवळ जायची तसतसा एक लहान आवाज कानी पडायचा. तिची चोच विरुद्ध दिशेला असल्या कारणाने

नेमक्या चोचेची हालचाल पाहणं अशक्य होते. परंतु जेव्हा ती ठराविक खडकांच्या जवळ जवळ पोहोचायची तेव्हा गवतामध्ये एक लहान हालचाल व्हायची. ते छद्मावारण हालचालीने मात्र ओळखता येत होते. आणि तेथे धविकाची दोन गोंडस पिळ्ळं होती. शंका सत्यात बदलली. लख्ख प्रकाशामुळे समोरील चित्र स्पष्ट दिसत होतं. ती पिळ्ळं अंड्यांतून बाहेर पडून फार वेळ झाला नसावा. परंतु दोघांचा अंड्यातून बाहेर येण्याची वेळ थोडी फार वेगवेगळी असावी. कारण एका पिळ्ळाच्या अंगावरचा चिकटपणा वाळला होता तर दुसऱ्याचा तसाच होता. लव पिसे वाळलेल्या पिळ्ळ्याची फुललेली होती. तोंडासमोर एक छोटासा पांढरा अणकुचीदार भाग (egg tooth) नजरेत येत होतं.

आई त्यांच्या जवळ येताच च्यूकक ... च्यूक च्यूक ... असा बारीक आवाज ते करायचे. पाच-सात मिनिटांच्या कालांतराने आई घरट्याकडे यायची. ऊन-सावलीचा खेळ खेळणारे ढग पळत होते. मात्र जमिनीची तृष्णा अल्पशीही कमी होत न्हवती. स्वतःच्या शरीराचे तापमान कमी ठेवण्यासाठी ती पंखांची पिसे फुलवायची. शरीरातली गर्मी उच्छ्वासाद्वारे चोच उघडी ठेऊन जलद गतीने श्वसन करत होती. त्यामुळे गळ्याची पिसे वेगाने हालताना दिसत होती. त्या दरम्यान पिळ्ळे सुद्धा पंख वाळण्याच्या प्रतीक्षेत होती. काहीवेळेस लुडबुडत पडायची. जीवघेण्या उन्हापासून बचाव करण्यासाठी आई त्यांना आपल्या पोटाजवळ पंखांच्या खाली घेत होती. त्यांच्या आवाजाला आईची प्रतिउत्तरे गुटुर गुटुर ग्वाट ग्वाट... गुटुर गुटुर ग्वाट... अश्या पद्धतीत अगदी खालच्या पट्टीतील होती.

ती अन्न शोधण्यासाठी पुन्हा उठली आणि पिळ्ळापासून थोडी दूर गेली. ते अंतर नेहमीच्या अंतरापेक्षा कमी होते. परंतु आई उठल्याने पिळ्ळांची हालचाल विचित्रच दिसत होती. त्यामधील एक सरसर आपली चार पाच पाऊले पुढे टाकून बाजूला झाला. परंतु दुसरा मात्र लंगडत धडपडू लागला. प्रथम दर्शनी तेथे काय घडत आहे हे लक्षातच येत न्हवते. आई दूर कुठेही निघून गेली न्हवती. ती पिळ्ळांभोवती घिरट्या घालत पुढे मागे करत होती. आवाजाची वारंवारता वाढलेली ऐकू येत होती, परंतु तीव्रता प्रकर्षाने जाणवली नाही. गवतापासून थोडं उंचावर पांढऱ्या शुभ्र पायांनी जेव्हा लक्ष केंद्रित केलं तेव्हा ह्या विचित्र वागणुकीचे कारण समोर आले. तेथे असंख्य काळ्या मुंग्या आल्या होत्या!

आई सैरावैरा धावू लागली. ती त्या ठिकाणाहून दुसरीकडेही जात न्हवती. पाहिलं पिळ्ळू कसंबसं एक एक पाऊल टाकत होतं. परंतु दुसऱ्याला ते शक्य होत नव्हतं. स्वतःच्या पायावर आणि पंखात चढलेल्या मुंग्यांना काढून टाकण्यास ती झटू लागली. पिळ्ळांच्या अंगाच्या वासाने मुंग्या आणखीनच त्याला घेरू लागल्या. तो पुनः पुनः लडखडू लागला, पडू लागला. डोक्यावरच तापलेलं ऊन आणि अंगावरच्या सहस्र चाव्याने पिळ्ळू हैराण झालं. वीस पंचवीस मिनिटांपेक्षा जास्तच हे नाट्य समोर घडत होतं. अखेर पिळ्ळू पूर्णपणे थकून गेलं आणि जमिनीवर पडलं ते पुन्हा उठलंच नाही. जिवंत पिळ्ळू आणि आई सुरक्षित अंतरावर सरकले होते. मुंग्यांची फौज त्याठिकाणी वाढली असावी. त्या (पृ.६ वर...)

(पृ.५ वरून...)

काळ्या मुंग्या कोणत्या दिशेने आल्या हे नाही आम्हाला दिसलं - नाही धाविकाला कळलं.

साधारण दीड किलोमीटर वर्गाच्या या मैदानावर त्याच महिन्यात पुनः निरीक्षणासाठी रान धुंडाळीत होतो. साधारण दहा दिवसाच्या अंतरातील ही घटना आहे. जमिनीवर अंडी घालणारे बरेच पक्षी त्या परिसरात आपली प्रजावळ वाढवत होती. त्याला माळटिटवी कशी अपवाद ठरेल बरे? माळावरच्या खडकाळ भूप्रदेशात समरूप रंगसंगती असणारी अंडी घालणे ही येथील पक्ष्याच्या विणीचे अनुकूलनच आहे. तुरळक वाळलेलं पिवळे गवत, खडकाळ भूभाग, तरवडाच्या झुडुपाजवळ लहान लहान खडीचा छोटासा ढिगारा करून माळटिटवीने आपली चार अंडी त्यावर दिली होती. चार पिळ्हेसुद्धा त्यातून बाहेर आली होती.

सूर्य पश्चिमेकडे झुकत होता. मात्र वारा खूप सोसाट्याचा होता. टी ई ई ई व SS ... टी री री कीव SS... अशी प्राणाच्या आकांताने टिटवी ओरडत होती. यावेळी नर आणि मादी दोघेही घटनास्थळी होते. त्यांची अस्वस्थता झुकलेल्या शरीराने आणि छोट्या छोट्या पण वेगाने धावणाऱ्या पावलांमधून दिसून येत होती. चारही पिळ्हे एकमेकांपासून विखरून दूर दूर पसरली होती. त्यातील एका पिल्याच्या शरीरावर मुंग्या फिरत होत्या. दोघे पालक एक एक मुंगी वेचू लागले. पिळ्हांना धोक्यातून बाहेर आणण्यासाठी बलाढ्य धाडसाने त्यांच्या सर्वश्रेष्ठ प्रयत्नात होते. घरट्याच्या ठिकाणाहून एकेका मुंगीला तिथून काढून टाकण्याचा फोल प्रयत्न ते करत होते. बाजूला पिळ्हा असंख्य चावे झेलत जमिनीवर तडफडत होते. अंगावरच्या मुंग्या काढण्याचा प्रयत्न देखील टिटवीने केला, त्यादरम्यान तिच्या मानेवर आणि पंखावर मुंग्या धावा करत होत्या. ती पंख फडफडून त्यांना काढून टाकत होती. दुसरा पालक बाजूला सरलेल्या पिळ्हांना, जी किमान उभे राहू शकत होती, दोन चार पाऊले चालू शकत होती, अश्यांना तिथून दूर घेऊन जात होता. पाऊण तासापेक्षा जास्त चाललेल्या या भयानक नाटकाचा समारोप त्या पिल्याच्या मृत्यूवरच पोहोचून थांबला. हतबल झालेली दोघे टिटवी मृत आणि जिवंत पिळ्हाकडे बघतच राहिली.

अमेरिकन वंशाचे थोर जीवशास्त्रज्ञ एडवर्ड ओसबोर्न विल्सन यांच्या मते पृथ्वीवर मुंग्यांची सामाजिक रचना आणि कार्य ही सर्व सजीवांपेक्षा जटिल आहे. वरील दोन प्रसंगांवरून आपल्याला त्याची अनुभूती येते. त्यांच्यामधली हीच समाजरचना आणि एकीचे बळ त्यांना गवताळ प्रदेशातील एक अद्वितीय कीटक प्रजाती बनविते. पोळणाऱ्या तापमानात, मर्यादित अन्नपाण्याच्या प्रदेशात स्वतःपेक्षा हजारो पटीने मोठ्या असणाऱ्या पक्ष्याला धारातीर्थी पाडण्याची क्षमता त्या स्वतःमध्ये बाळगतात. याउलट धाविक किंवा टिटवी तत्सम पक्षी माळावरील या धोक्याला टाळण्याची कोणती योग्य कृती अवलंबिली असता त्यांच्या पिळ्हांचे प्राण वाचले असते? या कुतूहलाच्या उत्तरासाठी अधिकाधिक निरीक्षणे आणि अभ्यासाची आवश्यकता आहे. परंतु अन्नाच्या पाण्याच्या शोधात निघालेल्या मुंग्यांच्या भव्य टोळीला नुकताच जन्मलेल्या पिळ्हांचा वास आल्याने घरट्याचा पत्ता अगदी आमंत्रणाप्रमाणे मिळाला.

संप्रेरकांच्या मदतीने क्षणार्धात तो सर्वांपर्यंत ज्ञानेंद्रियात पोहोचला आणि मोहीम फत्ते झाली. निसर्गात लहान-मोठा, सुंदर-कुरूप, काळा-रंगीत, बोलका-मुका असे कोणतेही वर्गीकरण आढळत नाही. एखाद्या सजीवाची जगण्याची गरज ही इतर सजीवाच्या मृत्यूने पूर्ण होत असते.

मुंग्या किंवा तत्सम सजीव - पक्ष्यांच्या आहाराचा एक भाग असतात, हे स्पष्ट आहे. जर पक्षीच मुंग्यांचा आहार झाला तर? किती भयानक असेल ना ते दृश्य? अगदी अगम्यच! परंतु निसर्गात कधी काय घडेल हे आपल्या कल्पनाविस्ताराच्या पलीकडेच म्हणावं लागेल. काही पक्षी मुंग्या वेचून आवडीने खातात, काही वेळेस आकाराने मोठ्या असलेल्या पक्ष्याला भक्ष्यासोबतच मुंग्यांना गिळण्याची वेळ येते. एखाद्या फळबागेत पीक अगदी जोमाने आलेले असते तेव्हा अनेक वर्गातील कीटक प्रजाती एकत्र जमतात. त्यावेळी माळावरचे पक्षी विविध प्रकारचे किडे आळ्या एकाच वेळी खातात. धाविकाच्या आणि करवानकाच्या (Indian Stone Curlew-Burhinus indicus) विष्टेचे विश्लेषण केल्यानंतर समजले की झुरळ, शेणकिडा आणि मुंग्या हे त्यांच्या आहारातील मुख्य घटक आहेत. ऋतुमानानुसार प्रमाण कमी अधिक होऊ शकते.

पक्ष्यांचे जीवन जगणे मुळीच सोपे नाही. माळरान दररोज नवनवीन आव्हाने त्यांच्या पुढ्यात ठेवते. वर्तमानातल्या जागतिक हवामान बदलामुळे गारपीट, अवकाळी पाऊस, कडाक्याचे ऊन, दुष्काळ, वादळ इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीशी दोन हात करावे लागतात. अन्नसाखळीमध्ये एक पायरीवर असलेल्या शिकारी पक्षी, श्वान वर्गीय सस्तन प्राणी, रानमांजर यांच्या थेट हल्ल्याला पक्ष्यांना सामोरे जावे लागते. निशाचर सरपटणारे प्राणी आणि काही विशिष्ट पक्षी हे पिळ्हावर आणि अंड्यावर निशाणा साधतात. विषाणूमुळे होणाऱ्या संसर्गजन्य रोगापासून आणि परजीवी कीटकांमुळे बऱ्याचदा पक्ष्यांना आपले प्राण गमवावे लागतात. इतके सर्व नैसर्गिक शिकारी असूनही जमिनीवर अंडी घालणाऱ्या पक्ष्यांची शिकार करताना या सजीवांना खूपच मेहनत घ्यावी लागते. गवताळ प्रदेशातील अधिवासात स्वतःचे छद्मवरण शिकार्यापासून दूर ठेवते. आवाजाने, शारीरिक मुद्रांनी, धावण्याने, उडण्याने ते स्वतःचे संरक्षण करत असतात. स्वतःला संबंध सृष्टीचा मालक अशा गैरसमजात असलेला 'माणूस' हा तर पक्ष्यांचा नवा वैरीच होऊन बसलाय जणू. गवताळ प्रदेश आणि माळाचे निसर्गचक्र सुरळीत चालण्यासाठी मुंग्यांचं योगदान काही कमी नाही. विल्स व लॅन्डिस यांच्या अभ्यासानुसार मुंग्या मृदेची सुपीकता वाढवतात, गवतांच्या अतिलहान बिऱ्या प्रसारात, परागीभवन करतात, मातीतल्या पोषक घटकांची पातळी स्थिरावतात, तसेच मृत सजीवांच्या अपघटनातील मूलभूत प्रक्रियेतसुद्धा सामावलेल्या असतात. परंतु उपरोक्त नमूद केलेल्या दोन्ही घटना पाहता, मुंग्यांकडे एक विशिष्ट संवेदनशील अवयवाची योजना आहे. पिल्यांच्या अंगावरच्या स्रवणांचा गंध मुंग्यांनी दूरवरूनही अचूक टिपला आणि गवतपात्यांनी पांघरलेल्या अथांग माळावर त्या घरट्यांचा पत्ता लावला. मुंग्यांची ही शारीरिक खुबी आणि सामाजिक व्यवस्था त्यांना रणांगणावरील सर्वोत्कृष्ट योद्धा बनवते.

(पृ.१२ वर...)

मन हेलावणारी चिमणीची कथा

- अनिल भगीरथ जोशी
सोलापूर.

मी माझ्या घरातील अंगणामध्ये गेल्या १०-११ वर्षांपासून पक्ष्यांसाठी पिण्याच्या पाण्याची सोय, तसेच खाण्यासाठी धान्याची सोय ठिकठिकाणी केलेली आहे. त्याचप्रमाणे पक्ष्यांच्या आसऱ्यासाठी अनेक कृत्रिम घरटीसुद्धा घराभोवती लावलेली आहेत. त्याचमुळे अनेक चिमण्या, सिल्व्हर बिल, बुलबुल, राखी वटवट्या इत्यादी पक्ष्यांनी माझ्या अंगणातील घरट्यात त्यांच्या पिल्लांना जन्म दिला. याव्यतिरिक्त काही पक्षी माझ्या अंगणात येतात जसे की मुनीया, सनबर्ड, रॉबीन, ग्रीन बी इटर, भारद्वाज, पोपट, राखी धनेश, कोकिळा, शिक्रा, ग्रेट टीट, डव्ह, इत्यादी. माझ्या अंगणात असलेल्या अंजीराच्या झाडावरील अंजीर खाण्यासाठी कोकीळा, धनेश पक्षी यांच्यात चढाओढ असते. कणीस खाण्यासाठी पोपट, खार येतात. ते मिळून गुण्यागोविंदाने खात असतात. भारद्वाज फक्त पाणी पिण्यासाठी येतात. कधी-कधी पाण्याच्या बाऊलमधील पाणी भारद्वाज स्वतःचे पाणी पिऊन झाले की उरलेले पाणी सांडून देतात. तो का असे करतो माहीत नाही. चिमण्या, बुलबुल, वटवट्या इ. पक्षी पाणी पिण्याबरोबरच आंगोळीचासुद्धा आनंद लुटतात. ते दृश्य पाहून खूपच आनंद होतो. हे छोटे पक्षी खूप मस्तीसुद्धा करत असतात.

मी रोज सकाळी सहाच्या दरम्यान उठतो. मला अशी एक सवय आहे की दात घासत-घासत अंगणात फेरफटका मारतो आणि त्यावेळी बाऊलमध्ये पाणी आहे का? की संपले? पाणी घाण झाले का? धान्य बाऊलमध्ये आहे की नाही? तसेच कृत्रिम घरट्यांकडे, झाडांवर नजर असते. दात घासून झाले की आधी बाऊलमध्ये पाण्याची व्यवस्था करतो, बाऊल घाण झाले असल्यास धुऊन, पाण्याने भरून ठेवतो, धान्याच्या बाऊलमध्ये धान्य कमी असल्यास घालतो, कचरा-पालापाचोळा बाऊलमध्ये पडलेले असल्यास काढून घेतो. ही सर्व कामे पक्षी नसताना करतो. असल्यास थांबावे लागते.

एके दिवशी सकाळी माझा मुलगा म्हणाला की अंगणामध्ये कुठल्यातरी पक्ष्याचे पिल्लू पडले आहे आणि त्याला मुंग्या लागल्या आहेत. मी लगेचच जाऊन पाहिले तर करंगळीपेक्षा छोटे पिल्लू मरून पडले होते. माझी नजर घरट्यांकडे वळाली. सर्व घरटी फिरून पाहिली परंतु घरट्याजवळ कोणतेही पक्षी नव्हते. दुपारी, संध्याकाळी पुन्हा घरट्यांचे निरीक्षण केले. चिमण्यांशिवाय कोणी दिसले नाही. मग अशी खात्री झाली की ते पिल्लू चिमणीचे असावे. दुसऱ्या दिवशी सकाळी अंगणात बराच वेळ बसून राहिलो. सर्वत्र नजर (घरट्यांकडे) फिरवत राहिलो. तेव्हा एक चिमणी एका खिडकीच्या खालच्या डाव्या कोपऱ्याला बसून राहिलेली दिसली. बराच वेळ झाला. तरी ती तिथेच बसून होती. त्या खिडकीला मी दोन कृत्रिम घरटी लावलेली आहेत. मी दोन्ही घरट्यांकडे लक्ष केंद्रित केले. एक चिमणा आला आणि एका घरट्यात जाऊन आला. चिमणीसुद्धा फिरून येऊन त्या खिडकीच्या कोपऱ्यात डोकावू लागली. माझा संशय आणखीनच वाढला की चिमणीने पिल्ले दिली असावीत. मग मी घराच्या दुसऱ्या मजल्यावर त्या खोलीत गेले, जिथल्या खिडकीला घरटी बसवलेली आहेत. त्या खोलीत हळुवारपणे जाऊन बसलो. घरटी

खिडकीच्या ग्रीलला मी बांधून ठेवली आहेत. तेही आतल्या बाजूस म्हणजे फक्त छोटे पक्षी ग्रीलच्या आत येऊन घरट्यात जाऊ शकतात. त्या खोलीत बसल्यानंतर काही वेळातच चिमणी आवाज करत घरट्याकडे आली की लागलीच घरट्यातून चिमणीच्या पिल्लाचा आवाज येऊ लागला. खिडकीच्या काचेतून मला चिमणीची सावली दिसत होती आणि आवाज दोघांचा येऊ लागला होता. मला खात्री तर झालीच की चिमणीने घरट्यात पिल्ले दिली आणि आनंदही खूप झाला. ही गोष्ट आहे मार्च २०१९ महिन्यातील पहिल्या आठवड्यातील.

माझी नजर नंतर खिडकीच्या कोपऱ्यात गेली जिथे चिमणी सारखी येऊन बसत होती. त्यावेळी ती नव्हती म्हणून मी हळूवारपणे खिडकीची काच उघडली तर आश्चर्याचा धक्काच बसला. एक छोटेसे गोंडस असे चिमणीचे पिल्लू त्या खिडकीच्या फरशीवरती कोपऱ्यात बसले होते. असे वाटले की ते ४-५ दिवसांचे असावे. अंगावर लालसर कातडी दिसत होती. मी लगेच खिडकीची काच बंद केली. घाबरून जाऊ नये म्हणून. माझ्या लक्षात आले की हे पिल्लू घरट्यातून एन-केन कारणाने लवकर बाहेर पडले आणि त्यामुळे ते खिडकीच्या फरशीवर येऊन पडले. पिल्लू अलगदपणे जागेवरच छोटीशी उडी मारत होतं. घरट्यातून हे पिल्लू फरशीवर पडले ही उंची साधारण पावणे चार फूट आहे. मला असे वाटते की त्या चिमुकल्याला पायाला थोडा तरी मुका मार लागला असावा. माझ्या डोळ्यासमोर अजूनही त्याचे चित्र उभे राहते. त्याच्या तोंडाजवळ असलेला गडद पिवळसरपणा, गळ्यावर-पोटावर व पाय फिकट गुलाबी रंगाचे, पाठीवर काळ्या-पांढऱ्या रंगाचे थोडेसे पंखाचे आवरण, इवलेसे पंख आणि छोटीशी शेपटी असे हे गोंडस पिल्लू पहिल्यांदाच जवळून पहायला मिळाले. इतक्या चिमण्यांनी घरट्यात पिल्ले दिली परंतु पिल्ले घरट्यातच मोठी झाली. लांबूनच त्यांची तोंडे घरट्याच्या बाहेर थोडीशी आलेली पहायला मिळायची आणि पिल्ले उडण्यालायक झाली की निघून जायची.

दोन दिवसांनंतर सकाळी अंगणात मी नेहमीप्रमाणे फिरत होतो. त्यावेळी अचानक खिडकीत बसलेले चिमणीचे पिल्लू उडी मारून खिडकीखाली असलेल्या पोर्चच्या पत्र्यावर आणि तिथून अंगणात येऊन पडले. मी घाबरून गेलो की एवढ्या उंचीवरून पडल्यानंतर ते जिवंत असेल का? जवळ जाऊन पाहिले तर जिवंत होते. माझ्या जिवात जीव आला.

मी तत्काळ मांजरीने किंवा इतर कोणत्याही पक्ष्याने त्या पिल्लाला मारू नये म्हणून एक रिकामी पाण्याची बाटली मधून कट करून आणली आणि पिल्ल्याच्या तोंडासमोर धरली. थोड्या वेळातच ते पिल्लू बाटलीत जाऊन बसले. त्या बाटलीला घेऊन पुन्हा मी खिडकीच्या कोपऱ्यात नेऊन ठेवले. आणि खिडकीच्या ग्रीलजवळ लाकडी फळी उभी केली म्हणजे पुन्हा हे पिल्लू ग्रीलमधून खाली येऊ नये. बाटलीचे तोंड खिडकीच्या कोपऱ्याकडे करून ठेवले. खिडकीची काच लावून मी खाली अंगणात येऊन चिमणी तिथे जाते का? हे पाहू लागलो. थोड्यावेळाने चिमणी येऊन ग्रीलच्या तिथे मी ठेवलेल्या फळीवर बसली. आणि पिल्लाला भरवणं पुन्हा सुरू झालं. चिमणी व्यतिरिक्त कोणालाही कळू नये असा (पृ.८ वर...)

(पृ.७ वरून...)

आडोसा पिल्लाभोवती केला. पिल्लू घरट्यातून (बाटली) फरशीवर आणि तिथून पुन्हा आत असे वावरत असायचे. थोडं-थोडं जागेवरच उडू पहायचे. चिमणी आली की त्याचा आवाज येऊ लागला. हळू हळू मोठं होताना मी त्याला पाहिले. तोंडावरचा पिवळसरपणा कमी होऊ लागला होता. पाठीवरती पंखाच्या आवरणाने कातडे झाकू लागली. शेपटी वाढू लागली आणि पोटावर पांढरे केस दिसू लागले.

इकडे कृत्रिम घरट्यात जे पिल्लू होते ते साधारण ८-९ दिवसात उडून गेले. त्यांच्या सोबतीला नर चिमणा गेला, तो पुन्हा दुसऱ्या पिल्लासाठी आला नाही. चिमणी मात्र सारखं येऊन खिडकीतील पिल्लाला घास भरवत रहायची. रात्री मात्र चिमणीचे पिल्लू एकटेच खिडकीच्या कोपऱ्यात तोंड करून झोपायचे. चिमणी सोबत नसायची. पाहता-पाहता पिल्लाला १७-१८ दिवस झाले होते. परंतु ते उडून काही जात नव्हते. कारण नक्कीच त्याला उडता येत नसणार. पायाला मुका मार लागला असावा, ज्यावेळी खिडकीतून अंगणात पडला होता त्यावेळी. त्यामुळे पायात ताकद नसावी असे मला वाटत होते. मनात माझ्या एक आशा होती की आज नाही तर उद्या ते उडून जाणारच.

एक दिवस असा आला की त्यादिवशी मी दिवसभर बाहेर होतो आणि

संध्याकाळीच घरी आलो. नेहमीप्रमाणे अंगणातून मी खिडकीकडे नजर मारली. चिमणी काही दिसली नाही. जेवणानंतर पुन्हा पाहिले चिमणी दिसलीच नाही. रोज दिसायची. मग रात्री साडे अकरा वाजता झोपण्यापूर्वी एकदा पिल्लाला हळूच पहावे. म्हणून पहायला गेलो आणि खिडकी हळूच उघडली. कोपऱ्यात पिल्लू दिसले नाही. मला वाटले उडून गेले. पण तिथे नीट पाहिले असता तिथे लाल मुंग्या बाटलीत (घरट्यात) जाताना दिसू लागल्या. मग मी त्या एका खोलीतील दिवा लावला आणि घरट्यात हळूच झाकून पाहिले आणि अंगावर काटा आला. कारण इतके भयानक दृश्य समोर दिसले. त्या चिमणीच्या पिल्लाचे मानेपासून संपूर्ण मुंडकेच गायब झाले होते. इतका मोठा झटका मला बसला की माझ्या डोक्याला मुंग्या आल्या. घरट्यात मुंग्याच मुंग्या घुसल्या होत्या. काहीच कळना. पिलाचे मुंडके कोणी खाल्ले? रात्रभर मला झोप आली नाही. आजवर इतक्या चिमण्यांनी माझ्या इथे पिल्लांना जन्म दिला. परंतु अशी घटना पहिल्यांदाच घडली. पुन्हा होऊ नये हीच देवाकडे प्रार्थना करतो. ही घटना घडली तो माझ्यासाठीचा काळा दिवस २३ मार्च २०१९ असा होता. साधारण १८ दिवस चिमणीचे पिल्लू माझ्या इथे जगले होते.

(मो. ९४०४२९५५०९)

जळगाव शहरात प्रथमच लोकसहभागातून चिमणी गणना

- शिल्पा गाडगीळ,
जळगाव

जानेवारी २०११ पासून सतत तीन वर्षे महाराष्ट्र पक्षीमित्र संघटना आयोजित पक्षी गणनेत आम्ही जळगाव शहरात पक्षी गणना करून सहभाग नोंदवला. ही गणना करताना हळूहळू आम्ही शहरातील आमचे पक्षी निरीक्षणाचे क्षेत्र वाढविले आणि शहराचे चौदा विभाग निश्चित केले. या वर्षी प्रथमच जागतिक चिमणी दिनानिमित्त जळगाव शहरात 'सिटीझन सायंटिस्ट' म्हणून नागरिकांचा सहभाग घेऊन आपल्या परसातील, गच्चीतील, गल्लीतील चिमण्यांची 'चिमणी गणना' करण्याचा उपक्रम घेण्याचे ठरवले.

चिमणी गणनेचा हेतू:

सन २०१० पासून दि.२० मार्च हा दिवस जागतिक चिमणी दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. या निमित्त जगभरात चिमणी संवर्धनासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात. याचाच एक भाग म्हणून प्रथमच जळगाव मध्ये चिमणी गणना हा उपक्रम घेण्यात आला. हल्ली चिमण्या दिसत नाहीत. पूर्वी खूप दिसायच्या आता कमी झाल्या, नाहीशा झाल्या अशी ओरड सातत्याने ऐकू येते असते. या गणनेचा उद्देश जळगाव शहरातील चिमण्यांची व त्यांच्या अधिवासाची नेमकी स्थिती समजावी आणि चिमणी संवर्धनासाठी उपाययोजना करता यावी हा होता. या हेतूने आम्ही नेहमीच्या चौदा भागात चिमणी गणना तर करायचीच पण त्या व्यतिरिक्त अन्य भागातीलही चिमण्यांची नोंद व्हावी आणि यात नागरिकांचाही सहभाग असावा असे ठरवले.

गणना कुठे व कशी केली:

यासाठी वृत्तपत्र व अन्य प्रसार माध्यमांतून जळगाववासियांना

आवाहन करण्यात आले की दि. १७ व १८ मार्च २०१९ या दोन दिवसात सकाळी ६ ते ९ या वेळेत किमान २० मिनिटे वेळ देऊन आपल्या घराच्या आसपासच्या परिसरातील चिमण्यांची गणना करावी. चिमण्यांची संख्या, परिसराचे नाव आणि सहभागी व्यक्तीचे नाव ही माहिती आम्ही दिलेल्या मोबा.क्र. अथवा Whats-App वर पाठवावी. त्यानुसार जळगाव शहरात दि. ७ ते १९ मार्च २०१९ रोजी सकाळी ६ ते ९ या कालावधीत आम्ही चिमणी गणना केली.

गणनेत चिमण्यांची संख्या:

चौदा ग्रीड मध्ये शिल्पा व राजेंद्र गाडगीळ यांनी केलेल्या चिमणी गणनेत चिमण्यांची एकूण संख्या ७७३ इतकी भरली. या गणनेत दि. १७ व १८ मार्च रोजी नागरिकांनी शहरातील अन्य आठ भागात चिमणी गणना केली. त्यांनी केलेल्या गणनेत चिमण्यांची एकूण संख्या ४६४ इतकी भरली. याप्रमाणे जळगाव शहरात बावीस ग्रीड मिळून एकूण १२३७ चिमण्यांची नोंद झाली असून लोक सहभागातून अशी गणना जळगाव शहरात प्रथमच घेण्यात आली.

चिमणी गणनेतील त्यांच्या सहभागासाठी या सर्वांना निसर्गमित्र तर्फे प्रमाणपत्र देण्यात आले. या गणनेत म्हाडा कॉलनीत सर्वात जास्त म्हणजे २०० चिमण्यांची नोंद झाली.

आढावा:

या गणनेत दुकानदार, गृहिणी, नोकरदार, विद्यार्थी अशा समाजातील विविध क्षेत्रातील, विविध वयोगटातील लोकांनी सहभाग नोंदवला.

(मोबा.९४२३९७२११५)

अष्टांगहृदय आणि पक्षिविश्व

- डॉ. संदीप मधुकर साखरे
अकोला

अरे हे काय ! असंच वाटलं न शीर्षक बघून, अष्टांगहृदय व पक्ष्यांचा काय संबंध ? वैद्यकीय शाखेचा आयुर्वेदाशी संबंधित संहिता अष्टांगहृदयचा पक्षीविश्वाशी काय संबंध ? खरं तर आयुर्वेदाला फक्त वैद्यकीय विषय म्हणून संकुचित नाही करता येणार. भूतलावर उपलब्ध असणाऱ्या सजीव-निर्जीवांचा शास्त्रीय अभ्यास यात सामावलेला आहे. आयुर्वेदातील लघुत्रयी मधील प्रमुख असलेली अष्टांगहृदय संहिता आहे. याच अष्टांगहृदय संहिता मध्ये तुमचा आमचा आवडीचा विषय पक्षी याबद्दल बरीच माहिती आली आहे, ती माहिती काय आहे जाणून घेऊ.

अष्टांगहृदय संहिता आचार्य वाग्भट यांनी लिहिली आहे त्यामुळे तिला आज 'सार्थ वाग्भट' संहिता म्हणून सुद्धा ओळखले जाते. ग्रंथकारते वाग्भट धर्माने बौद्ध होते, हे सिंधु देशाचे (पंजाबाच्या वायव्येकडील प्रांत). तक्षशिला हे प्राचीन शहर याच सिंधु देशातील आहे. वडिलांचे नाव सिंहगुप्त, आजोबा वाग्भट हे प्रसिद्ध वैद्य होते.

संहितेमधील पक्षी विषयी माहिती सांगण्यापूर्वी हे समजून घेणं जास्त जरूरी आहे की आयुर्वेद कसल्याही प्रकारे पक्षीहत्येचे समर्थन करत नाही. आजारावरील औषध सांगत असताना काही पक्षी मांसाचे उल्लेख आले आहेत पण तो एकच उपचार त्या आजारावर सांगितला नाही तर अन्य असंख्य कल्प सांगितले आहे. वनस्पतीचे एक पान जरी औषधीकरणासाठी तोडायचे असेल तर वनस्पतीचे दर्शन घेऊन त्यांची परवानगी घेऊन मगच पान तोडण्यास आयुर्वेद सांगतो. जिभेचे चोचले पुरवण्यासाठी पक्षी मारून खाणाऱ्याशी आयुर्वेदाचा कसलाही संबंध नाही.

अष्टांगहृदय संहिता लिहिली कधी गेली होती हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. कारण यावरून तुम्हाला यात उल्लेखित असलेलं पक्षिविश्वाचे महत्त्व कळेल. वाग्भट यांचा काळ इसवी सन ४ थे शतक आहे व तेव्हाच ही संहिता लिहिली गेली आहे. संहिता संस्कृतमध्ये लिहिलेली आहे, सूत्रस्थान, शारीरस्थान, निदानस्थान, चिकित्सास्थान, कल्पस्थान व उत्तरस्थान अश्या सहा स्थानांमध्ये संहिता विभागली गेली आहे.

सूत्रस्थानात सूत्र रूपाने सर्व ग्रंथाचे सार आले आहे. सूत्रस्थानातील सहावा अध्याय 'अन्नस्वरूपविज्ञानीय' यात पक्षी प्राण्यांना आठ वर्गात विभागले आहे.

- १) मृग
- २) विष्कीर (जमीन पायाने उकरून धान्यादी भक्षण करतात)
- ३) प्रतुद (चोचीने पदार्थ टोचून भक्षण करतात)
- ४) प्रसह (पदार्थ बलात्काराने हरण करून भक्षण करतात)
- ५) महामृग
- ६) जलचर
- ७) मत्स्य
- ८) बिलेशय

यातील विष्कीर, प्रतुद, प्रसह व जलचर या प्रकारात विविध पक्षी समाविष्ट केले आहेत.

विष्कीर :- या वर्गात लावा (सामान्य लावा - Common Quail),

वर्तिक (रान चिमणी), वर्तीर पक्षी (गाजीन पक्षी?), रक्त वत्मक (रान कोंबडी), कुक्कुभ (पाणकोंबडी - Eased pheasant), पिंगळा (घुबड), उपचक्र, चकोर (chukor partridge), कुरुकुरु पक्षी (लाल रानकोंबडी - Red junglefowl) वर्तक, वर्तिका, तितिरी (Black partridge) क्रकर (करढोक पक्षी), शिखी (मोर - Indian peflow), ताम्रचुडा (श्रीलंकन रानकोंबडी - Sri Lanka junglefowl), बकर, गोनरपक्षी, सारपद, इंद्राभ व वरत या पक्ष्यांचा समावेश होतो.

प्रतुद :- या वर्गात जीवजीवक, दायुह (पानकावळा), भृग (कंठेरी चंडोल - Bimaculated lark), शुक्र (निळ्या पंखाचा पोपट - Malabar parakeet), सारिका (साळुंखी - Common myna), लट्वा, कोकिला (Asian koel), हारीत (हरियाल - Yellow-footed green pigeon), कपोत (पारवा - Rock pigeon), चटक (पिवळ्या कंठाची चिमणी - Chestnut-shouldered petronia) या पक्ष्यांचा समावेश होतो.

प्रसह :- या वर्गात श्येन (शिक्रा - shikra), चाष (नीलकंठ - Indian Roller), वायसा (कावळा - Rook), शशादन (ससाणा - Peregrine Falcon), गृध्र (गिधाड), उलुक (मासेमार घुबड - Brown fish owl), मधुह्रा (मधुबाज - Oriental honey -buzard) या पक्ष्यांचा समावेश आहे.

जलचर :- या वर्गात हंस (Whistling swan), सारस (सारस क्रौंच - Sarus crane), कादंब (Bar-headed Goose), बक (पांढरा करकोचा - White stork), करंट (कावळा - Alpine chough), बलाक (बाळढोक), क्रौंच (करकरा क्रौंच - Demoiselle crane), प्लवा (ठिपक्यांचा चोचीचा झोळीवाला - Spotted billed pelican) हे पक्षी समाविष्ट होतात.

वरील पक्षिसूची पाहिली तर सहज लक्षात येते की आचार्य वाग्भट सिंध देशाचे होते, पण यातील श्रीलंकन रानकोंबडी जी आज फक्त श्रीलंकेत सापडते ती चौथ्या शतकात भारतात दिसून येत होती. सोबतच भारतीय द्वीपकल्पात दिसणाऱ्या तिन्ही रानकोंबडीचे (Red junglefowl, Grey Junglefowl, Sri Lanka Junglefowl) वर्णन संहिताकारांनी केले आहे, सोबतच निळ्या पंखाच्या पोपटाचे नाव बघून नवल वाटलं, कारण निळ्या पंखाचा पोपट सध्या सह्याद्री घाटातच दिसून येतो.

सूत्रस्थानातील तिसरा अध्याय 'ऋतुचर्या', यात विविध ऋतूमधील आहार-विहार सांगताना शिशिर ऋतूमध्ये उन्हामुळे होणाऱ्या श्रमाचा परिहार करण्यासाठी सारिका व शुक्र म्हणजे साळुंखी व पोपट यांचे मंजुळ स्वर कानी पडावे असे वर्णन आले आहे.

सातवा अध्याय 'अन्नरक्षा'. जुन्या काळी राजावर विषप्रयोग होण्याची शक्यता खूप होती म्हणून विषयुक्त अन्न ओळखण्याच्या विविध पद्धती सांगताना, विषयुक्त अन्न खाल्ले असता विविध पक्षी कशी प्रतिक्रिया देतात हे वर्णन खूप सुंदर आले आहे, विषयुक्त अन्न खाल्ले असता काक (House Crow - कावळा) चा शब्द बारीक होतो, असे अन्न पाहताच राघू, दायुह (पृ.१० वर...)

(पृ.९ वरून...)

व सारिका (साळुंखी) मोठ्याने ओरडतात, हंस अडखळतो, जीवजीवास ग्लानी येते, चकोरच्या नेत्राची लाली नाहीशी होते, क्राँच पक्ष्याला मद येतो, कपोत (पारवा), परभृत (दुसऱ्याकडून पोसलेले कोकिळ) व चक्रवाक प्राण सोडतात, मयूर हर्ष पावतो व त्याच्या दृष्टीने विषाचा जोर कमी होतो.

तिसाव्या अध्यायात क्षारसूत्र बनवण्यासाठी दक्ष (कोंबडी), शिखी (मोर), गृध्र (गिधाड) व कपोत (पारवा) यांची विष्टा वाफण्यास सांगितली आहे.

शारीरस्थानात वात प्रकृती पुरुष लक्षण सांगताना वात प्रकृती मनुष्य स्वभाव गृध्र व काकसारखे असतात असे सांगितले आहे, तर कफ प्रकृती पुरुषाचा स्वभाव ताक्ष्य (गरुड), हंस पक्षीसारखा असतो.

सहाव्या अध्यायात चाष (Indian roller), भारद्वाज (Greater coucal) व बरही (मोर) यांचे दर्शन नित्य सुखकारक आहे असे वर्णन आले आहे.

निदानस्थान अध्याय ३ मध्ये क्षतकासाची लक्षणे सांगताना रोगी पारावत (ठिपकेवाला होला - Spotted dove) हा पक्षी सारखा घशाचा आवाज करतो म्हणून सांगितलं आहे. १५व्या अध्यायात गृध्रसी या

व्याधीचं नावच मुळी गिधाड या पक्ष्यावरून ठेवलेले आहे, कारण या व्याधीने पीडित रुग्ण गिधाडाप्रमाणे) लंगडत चालतो.

चिकित्सास्थानात तितिरी, बर्फी (मोर) व कुक्कुट (राखी रानकोंबडी - Grey Junglefowl) चे वर्णन आले आहे.

उत्तरस्थान अध्याय २ मधे अतिशय सुंदर श्लोक आला आहे तो जशाला तसाच देत आहे, “मांजराची पाठ मोडते त्या वेळी, मोराची शेंडी येते तेव्हा व मुलास दात येत असता त्यास कोणतेही दुखणे होत नाही, असे नाही.” हा श्लोक बालकांचे दात येत असताना त्यांना काहीना काही त्रास होतोच हे सांगण्यासाठी वर्णन केला आहे. आता पक्षिमित्रांनी मोराला शेंडी येताना त्रास होतो का ? हे शोधून काढावे.

पूर्ण संहितेमध्ये आचार्य वाग्भट यांनी मोराचा उल्लेख मयूर, शिखी, बर्ही असा वेगवेगळा केला आहे. कदाचित चौथ्या शतकात मोराच्या या तीन जाती अस्तित्वात असतील. वाग्भट यांनी केलेला हा पक्ष्यांचा अभ्यास आपणासाठी अमूल्य ठेवा आहे. अष्टांगसंहितेला हृदयाशी धरून आचार्य वाग्भटांप्रमाणे पक्षी अभ्यास करून वसुंधरेचे रक्षण करू.

(मोबा. ९९२२२२५३४१)

आणि बुलबुल वाचला...

- डॉ. अमोल पाटील
पेठ वडगाव, कोल्हापूर

मंगळवार दि.१६/०४/२०१९ रोजी सकाळी १० वाजता मी आणि माझी ४ वर्षांची कन्या (दुर्गा) क्लिनिक मध्ये जाण्यासाठी पेठ वडगावच्या दिशेने चाललो होतो. जात असताना रस्त्यामध्ये बुलबुल पक्षी पडलेला दिसला. सुरुवातीला वाटले कोणाच्या तरी गाडीला धडक होऊन पडला असेल. क्लिनिकमध्ये पेशंट आल्यामुळे वेगात असल्याने माझी गाडी पुढे गेली. नंतर मनात आले की हा पक्षी उन्हामुळे पण पडला असेल का, म्हणून मी गाडी परत वळवली कारण रहदारी पण चालूच होती. नशीब चांगले २-३ गाड्या त्या पक्ष्याच्या अगदी जवळून गेल्या होत्या. जवळ गेल्यानंतर लक्षात आले की त्याचे तोंड उघडे होते व थोडी हालचाल चालू होती. मी लगेच त्याला उचलले पण तो उडून थोड्या अंतरावर जाऊन पुन्हा पडला. माझ्या लक्षात आले की हा सर्व प्रकार

उष्माघाताचा आहे म्हणून मी पाणी शोषायला लागलो पण जवळ कुठे दिसले नाही मग मी गाडी घेऊन १५० मी अंतरावर जाऊन एका घरातून पाणी आणले व त्या बुलबुलला पाजले. नाजूक हाताने त्याला हातात घेतले. नंतर तो माझ्या खांद्यावर व डोक्यावर बसला त्याच्यामध्ये थोडी शक्ती आली होती. नंतर तो उडून गेला. सोबत माझी ४ वर्षांची कन्या होती तिनेही मला मदत केली. तिलाही खूप आनंद झाला कारण पाण्यासाठी मी तिचीच बाटली वापरली होती. रोडकील समजून मी जर परत आलो नसतो तर तो पक्षी जीवंत राहिला नसता पण ह्या उन्हाळ्यात असे भरपूर प्रकार घडत असतील तर माझी सर्वच नागरिकांना विनंती राहिल, प्रत्येकाने याबद्दल थोडा विचार करून पक्ष्यांसाठी पाण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. (मोबा. ९८२३६३१८९८)

आपण लिहिता -

श्री. गाडगीळांच्या समर्थ संपादकत्वाखाली निघालेला अंक गुढीपाडव्याच्या दिवशी मिळाला. थोडक्यात सांगायचे तर अंक वाचनीय व संग्राह्य आणि थोडसं सविस्तर सांगायचे तर असे -

पर्यावरण मूल्यावर आधारित दिलीप वीरखडेंचे अभ्यासपूर्ण भाषण (वृत्तांत) 'माळरान व पाणथळ' अधिवासासह तेथे विहार करणाऱ्या पक्ष्यांच्या भविष्याबद्दल चिंता करणारे होते / आहे. संपादकीयातही दिगंबर गाडगीळांनी 'आक्रमण गवती माळरानावर' द्वारे तशीच भावना व्यक्त केली आहे. पक्षीचळवळ वाढीसाठी वीरखडेंचा लेख पक्षिमित्रसाठी महत्त्वाचा आहे.

पायर (अश्टा - Ficus ramphii) व काटेसावर वृक्षावरील पक्ष्यांची

विविधता / समृद्धी सडेकरांनी छान शब्दबद्ध केली आहे. शिक्रा, टपाल तिकिटे, सिक्कीम दौरा इ. लेखही माहितीयुक्त आहेत. राहा आणि निर्मलदादा या पक्षिमित्रावरील लेखांनी त्यांच्याबरोबरच्या आठवणी जाग्या झाल्या. वंजारी बंधूंची (त्यापैकी एक माझा एम.एस्सी.चा विद्यार्थी दर दुसरा माझ्याबरोबर काही प्रकल्पात काम केलेला) भारतीय धाविकावरील टिपणे संरक्षण-संवर्धनाबाबत बरेच काही सांगून जातात.

असेच वाचनीय / संग्राह्य अंक यापुढेही निघणार असा विश्वास आहे. संपादकीय महामंडळासह जयंतरावांचे अभिनंदन!

- प्रा. डॉ. निनाद शहा, सोलापूर

पक्ष्यांची शरीर निगा

- डॉ. राजू कसंबे
सहाय्यक संचालक, BNHS, मुंबई

सर्व प्राणी स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेतात. त्यात विशेष करून पक्ष्यांचा उल्लेख करावा लागेल. कारण पक्षी स्वतःच्या शरीराची, त्यातही विशेषतः पिसांची खूप काळजी घेताना दिसतात. पिसांचे स्वास्थ्य जर बिघडले तर पक्षी उडू शकणार नाही आणि लवकरच शिकाऱ्याला बळी पडेल.

पक्षी स्वतःच्या पिसांची अनेक प्रकारे निगा राखतात. त्यात पिसांची दैनिक साफसूफ, पिसांना तेल लावणे, जलस्नान, सूर्यस्नान, धूलिस्नान व मुंगी-स्नान समाविष्ट करता येईल. दररोज उदरभरण झाले की फावल्या वेळेत पक्षी एखाद्या सुरक्षित ठिकाणी बसून स्वतःच्या पिसांची साफसूफ करीत बसतात. मग प्रत्येक उड्डाणपिसामधून चोच फिरवून त्याला स्वच्छ केले जाते. शिंजिरासारखे (सनबर्ड) छोटे पक्षी तर ह्या बाबतीत अतिशय जागरूक असलेले दिसतात. शिंजिर तसेच धनेश (हॉर्नबिल) दर काही मिनिटाला चोच साफ करताना दिसतात. शिंजिराला त्याच्या चोचीची धार टिकवून ठेवायची असते तर धनेशाला ती स्वच्छ ठेवायची असते. सातभाई सारखे सामाजिक पक्षी तर पिसांच्या निगराणीत फार सहचर्य दाखवतात. ते फावल्या वेळात एकमेकांची पिसे साफ करून देतात (ह्याला इंग्रजीत अॅलो-प्रीनिंग म्हणतात). त्यामुळे सातभाईच्या थव्यात मैत्री-प्रेमभावना-एकीसुद्धा टिकून राहते.

पिसांना तेल लावणे (तैल-स्नान):

पक्षी दररोज त्याच्या शरीरातील तैल ग्रंथीमधून (युरोपायजीयल ग्लँड) स्रवणारे तेल पिसांना चोपडत असतात. त्यामुळे अनेक प्रकारच्या कीटकांपासून त्यांच्या पिसाऱ्याचे रक्षण होते. धनेशपक्षी दररोज असे तेल पिसांना चोपडत असतात. त्यांच्या अंगाला हात लावला तरी त्याचा उग्र दर्प येतो. काही पाणपक्षी, जसे वन्य बदके या तेलाचा उपयोग पिसे भिजू नयेत म्हणून करून घेतात. त्यामुळे त्यांची पिसे 'वॉटर-प्रूफ' राहतात व भिजत नाहीत.

दुदैवाने पाणकावळे मात्र पाण्यात उदरभरण करीत असले तरी त्यांच्याजवळ ही ग्रंथी नसते. त्यामुळे प्रत्येक वेळेस मासे खायला गेले की त्यांची पिसे पाण्याने भिजतात. त्यामुळे पोट भरले की बिच्चारे पाणकावळे उन्हात बसून कपडे वाळवल्याप्रमाणे पंख हलवून हलवून पिसं वाळवताना दिसतात. दिवसभरात त्यांना ही कसरत अनेकवेळा करावी लागते.

जलस्नान:

अनेक पक्षी प्रजाती दररोज पाण्याने आंघोळ करतात. असे करताना संपूर्ण शरीर भिजेल याची ते काळजी घेतात. त्यासाठी काही विशिष्ट प्रकारच्या हालचाली ते करतात.

विविध पक्ष्यांची आंघोळ करण्याची पद्धत सुद्धा वेगवेगळी असते असे दिसून येते.

सर्वात जास्त प्रकारचे पक्षी उथळ पाण्यात उभे राहून घुसळून घुसळून छान आंघोळ करतात. त्यानंतर एखाद्या फांदीवर बसून पंख थरथरवून

कोरडे करतात. चिमण्या, कावळे, बुलबुल, दयाळ (रॉबिन), साळुंकी (मैना), माशिमार (फॅनटेल, फ्लायकॅचर) कस्तुर (ग्राऊंड थ्रश), गिधाडे, कावळे, शिक्रा इ. अनेक पक्ष्यांची अशी संपूर्ण आणि बिनधास्त आंघोळ असते.

विशेष म्हणजे पाणथळीत आढळणारे लांब पायाचे 'चिखलपायटे' पक्षी (वेडर्स), उदा. चिखल्या (प्लोव्हर), शेकाट्या (ब्लॅक विंग स्टिल्ट), तुतारी (सॅडपायपर), टिलवा (स्टिंट) आणि पाण्यातच पोहणारी वन्य बदके (स्पॉटबिल डक, पोचार्ड), टिबुकली (दाबचिक, लिटिल ग्रीब), तसेच पाणकावळे (कार्मोरेट) सुद्धा अशा प्रकारे पाण्यात आंघोळ करतात. पाणकोंबड्या (वॉटरहेन, स्वाम्पहेन), कमळपक्षी (जकाना), फटाकडी (क्रेक, रेल) यांची आंघोळसुद्धा भरपूर वेळ देऊन केलेली असते.

गिधाडे जरी बघायला कुरूप असली तरी मृत प्राण्याचे मांस खाल्ल्यानंतर दरवेळी लागलीच एखाद्या पाणवठ्यावर (तलाव, नदी) जाऊन ते सामूहिक आंघोळ करतात. तसेच कावळ्यांचे. एकदा मला शेतातील पाटावर एकूण २०० ते २५० कावळे एका रांगेत बसून शिस्तीत आंघोळ करताना बघायला मिळाले.

अनेक पक्षी जसे कोतवाल (ड्रॉगो), राघू (बी-ईटर) (ब्लॅक-नेप्ट मोनार्क), धिवर (किंगफिशर) सुद्धा पाण्यात उडी मारून वरच्यावर डुबकी मारतात आणि परत उडून जाऊन फांदीवर बसतात. एकदा निळपंख (इंडियन रोलर) सुद्धा पाण्याच्या टाकीत उड्या मारून आंघोळ करताना मला बघायला मिळाला. स्वर्गीय नर्तक नराची शेपटी खूप लांब आसते आणि त्याला ती जमिनीला स्पर्श घ्यायची नसते. त्यामुळे पाण्यात सूर मारून निमिषार्धात बाहेर पडतो, तेव्हाची त्याची चपळाई आणि शेपटीची गिरकी बघायला मिळणे म्हणजे स्वर्गीय सुख असते.

नेहेमी हवेवर स्वार असणारे पक्षी, जसे भिंगऱ्या (स्वालो), पंकोळ्या (मार्टिन) तर उडता उडताच पाय-पोट पाण्याला स्पर्शून जातात. असे करताना ते शेपटी उंचावतात जेणेकरून पाण्याचे तुषार पंखांवर उडतात.

नाचण (फॅनटेल) पक्षी तर आंघोळ करताना शेपटीचा पंखा करून नाचतोय असेच वाटते (कदाचित त्यामुळेच त्याला नाचरा सुद्धा म्हणतात). काही बुजऱ्या स्वभावाचे पक्षी तर एका क्षणात पाण्याला स्पर्श केला न केला असे केवळ पोट भिजवून झुडुपाकडे पळ काढतात. गर्द झुडुपात बसून मग पंख थरथरवून पाणी झटकतात. मग पिसं साफ करीत बसतात. पुन्हा पुन्हा ते असे करतात. बाकचोच सातभाई (इंडियन सिमीटार बॅबलर) ह्या अतिशय बुजऱ्या स्वभावाच्या पक्ष्याची आंघोळ अशा प्रकारची असते.

आणखी काही पक्षी तर आंघोळ करायला पाणथळीच्या ठिकाणी येतच नाहीत. जंगलात काही विशिष्ट झाडांच्या तसेच वेलींच्या मोठ्या पानांवर सकाळी दव पडतं. त्या परिसरातील पक्ष्यांना या झाडांची चांगलीच माहिती असते. विशेष करून लहान आकाराचे (पृ.१२ वर...)

(पृ.११ वरून...)

पक्षी अशी दवबिंदूची आंघोळ (दव स्नान अर्थात ड्यु बाथ किंवा लीफ बाथ) करतात. त्यासाठी या भिजलेल्या पानांवर ते स्वतःचे पोट-पंख घुसळवतात. निसर्गातील अशा प्रकारे उपलब्ध असलेल्या काही थेंब पाण्याचासुद्धा उपयोग कसा करायचा ते आपण पक्ष्यांकडून शिकायला हरकत नाही. राखी वटवट्या (अॅशी प्रिनीया), शिंजिर (सनबर्ड), शिंपी (कॉमन टेलरबर्ड), चष्मेवाला (ओरिएंटल व्हाईटआय) इ. इवल्या आकाराचे पक्षी अशा प्रकारचे दव-स्नान घेतात.

अमरावतीला असताना माझ्या अंगणात मी बरीच झाडं लावली होती. त्यातल्या ईक्झोरावर मी पाइपने पाणी घातले की लागलीच छोटे पक्षी त्याच्या पानांवर साचलेल्या पाण्याच्या थेंबांनी घुसळवून घेऊन आंघोळ निपटून घ्यायचे.

ठाण्याला असताना पोपट तसेच कावळे पहिल्या पावसानंतर माडाच्या (नारळाच्या) मोठ्या झावऱ्यांवर (पानांवर) अशा प्रकारची आंघोळ करताना मला बघायला मिळाले. पण त्यावेळेस मी सातव्या माळ्यावर राहात असल्यामुळे हे शक्य झाले. याला दवबिन्दु स्नान नव्हे तर पर्ण-स्नान (लीफ-बाथ) म्हणता येईल.

उन्हाळा संपून पहिला जोराचा पाऊस पडतो तेव्हा कावळे, पोपट, पारवे (कबुतर), बुलबुल, घारी, चिमण्या असे कितीतरी प्रजातींचे पक्षी छान उघड्यावर बसून पावसाचा मनसोक्त आनंद घेतात. त्यांनाही उन्हाळ्याची काहिली सोसल्यानंतर पावसात भिजायला आवडत असणार.

सूर्यस्नान:

सूर्यस्नान (सनबाथ अथवा बास्किंग) म्हणजे स्वतःच्या पिसांना उन्हात शेकून घेणे. यात पक्षी दोन्ही पंख उघडून सूर्यकिरणांशी काटकोन करून बसून राहतात. पाठीवरील पिसे उभी ठेवली जातात. जेणेकरून सूर्यकिरणे पिसांमधून त्वचेपर्यंत पोचतील. सूर्यकिरणामुळे पक्ष्यांच्या पिसांचे निर्जंतुकीकरण होते. राघू (बी इटर), हरोळ्या (हरियाल, ग्रीन पिजन), होले (डव्ह), धनेश (हॉर्नबिल) इ. अनेक प्रजातींचे पक्षी उन्हात बसून पंख शेकताना दिसतात. शिंजिर पक्ष्यांना सूर्यपक्षी अर्थात सनबर्ड हे नावच त्यांच्या सूर्यस्नानाच्या प्रेमातून पडले आहे. सूर्याची पहिली किरणे पडली की हे पक्षी झाडाच्या उंच फांदीवर व विद्युत तारांवर बसून पंख शेकून घेतात. सोबतच पिसे साफसूफ पण करतात.

धूलिस्नान:

पक्ष्यांना अनेक प्रकारच्या जंतूपासून मुक्तता मिळवण्यासाठी धूलिस्नानाचा उपयोग होतो. पक्षी दररोज त्याच्या शरीरातील तैल ग्रंथीमधून (युरोपायजीयल ग्लॅंड) स्रवणारे तेल पिसांना चोपडत असतात. ह्या तेलामुळे पिसं चिकट होऊन उडताना बाधा निर्माण होऊ नये यासाठी पिसांमधील तेल वेळोवेळी काढून टाकणे गरजेचे असते. त्याकरिता पक्षी छान धूळ (बारीक माती) असेल अशा ठिकाणी धूलिस्नान घ्यायला जमतात. मातीत लोळून संपूर्ण पिसारा धुळीत घुसळवून घेतात. त्यामुळे पिसांना लागलेले तेल धूळ शोषून घेते व पिसे कोरडी होतात. चिमण्या,

धनेश, लावा (केल), तित्तिर (फ्रँकोलीन), रानकोंबडी, राघू (बी-ईटर) इ. पक्ष्यांना धूलिस्नान फार प्रिय आहे.

धनेश पक्षी सुद्धा धूलिस्नान घेतात. मला भारतीय राखी धनेश अगदीच नावाला जमिनीवर पोट टेकवताना दिसले. राघू तसेच मलबारी कवड्या धनेश थव्याने धूलिस्नान घेतात. मला असे वाटते की ढोलीत तसेच बिळात घरटे करणाऱ्या पक्ष्यांना धूलिस्नानाची विशेष गरज भासत असावी. ढोलीत तसेच बिळात पिळ्ळांची विष्टा साचून घाण होते. विशेषतः राघू पक्षी (बी ईटर) घरट्याचे बिळ स्वच्छ करित नाहीत व त्यांच्या बिळातून फार घाणेरडा दर्प येतो. त्यामुळे अशा पक्ष्यांच्या शरीरावर जंतूंचा अधिक प्रमाणात प्रादुर्भाव झालेला आढळून आलेला आहे. मग असे पक्षी धूलिस्नान घेताना पोट मातीत घुसळवतात. त्यामुळे जंतूपासून मुक्ति मिळत असणार.

मुंगी-स्नान:

मुंगी-स्नान (सेल्फ-अॅनॉइंटिंग किंवा अँटिंग) फार कमी वेळा आपल्याला बघायला मिळते. ह्या प्रकारात पक्षी ज्या ठिकाणी जमिनीवर विषारी (चावणाऱ्या) मुंग्या असतील त्या ठिकाणी लोळतात. असे केले की मुंग्या त्यांना चावतात. कधी कधी पक्षी मुंग्यांना चोचीने चिरडून त्यांच्या शरीरातील रसायने (फॉर्मिक अॅसिड) स्वतःच्या पिसांवर चोपडतात. फॉर्मिक अॅसिड हे विषारी असून त्यात कीटकनाशक (इनसेक्टिसाईड, मायटीसाईड) गुणधर्म असतात. कोतवाल, समुद्री घर, होला, सातभाई, कावळे, साळुंक्या इ. २०० प्रजातींचे पक्षी मुंगी-स्नानाचा फायदा घेतात असे दिसून आले आहे.

माळावरचा कहर

(पृ.६ वरून...)

टीप: धाविक आणि माळटिटवीची नर आणि मादी एकसारखेच दिसतात. निरीक्षणादरम्यान त्यांच्या लिंगांची ओळख करणे कठीण आहे. म्हणून लेखनाच्या समरूपतेसाठी धाविकाची मादी त्या स्थळावर होती या अनुषंगाने लिहिले आहे. उघड्या रानावर सुसाट वाऱ्यामुळे पक्ष्यांच्या आवाजाच्या वाक्प्रचाराची निश्चित लय टिपणे फारच कठीण झाले. सदर लेखात दिल्याप्रमाणे ती तंतोतंत असतीलच असे नाही. कीटकांच्या मर्यादित अभ्यासामुळे काळ्या मुंगीच्या प्रजातीचा अधिक शोध घेता आला नाही.

संदर्भ:

- 1) Wills, B.D. Landis, D.-. (2018): The role of ants in north temperate grasslands: a review. *Oecologia* 186: 323.
- 2) Holldobler B, Wilson, E. O. (1990): *The Ants*. Harvard University Press, Cambridge, MA. xiv, 732 pp.
- 3) Vanjari, R.S. (2015): *Ecology of Indian Courser Cursorius coromandelicus in Solapur, India*, M.Sc. dissertation submitted to Solapur University, Solapur.

पक्ष्यांची पचनसंस्था व मधुमेह

- डॉ. निवेदिता पांडे

पक्षी म्हणजे पिसे असणारा द्विपाद. या अत्यंत वेगळ्या असलेल्या प्राण्यामध्ये माणसाप्रमाणेच अवयव असतात; पण पक्षी हे उडत असल्या कारणाने त्यांच्या शरीरात असलेल्या अवयवांमध्ये काही बदल झालेले आहेत. हे कोणते अनुकूल बदल आहेत, म्हणजेच अॅडाप्टेशन्स आहेत आणि ते तसे का आहेत, हे आज आपण माहीत करून घेणार आहोत. या लेखात आपण पक्ष्यांच्या पचनसंस्थेबद्दल समजून घेणार आहोत. पचनसंस्था ही खाल्लेले अन्न पचवून नंतर उर्वरित भाग विष्ठा स्वरूपात बाहेर येईपर्यंत कार्यरत असते.

पक्ष्यांना दात नसतात, पण जीभ असते. आता दात नसतात तर पक्षी अन्न बारीक कसे करतात, हे मजेशीर आहे. पक्ष्यांची अन्ननलिका पुढे जाऊन एक फुगीर अशी थैली (पाउच) बनलेली असते. त्याला 'क्रॉप' असे म्हणतात. पक्ष्यांना क्रॉप अत्यंत महत्त्वाचे असते. जे आणि जसे अन्न त्यांना मिळेल, तसे ते पटकन खाऊन घेतात आणि साठवून ठेवतात, ते या क्रॉपमध्ये. म्हणजेच क्रॉपचा उपयोग इतर पक्ष्यांकडून अन्न पळवण्यापासून बचाव करण्यास होतो. आधी सगळे उपलब्ध अन्न पटकन खाऊन घ्यायचे आणि नंतर निवांतपणे आपल्या आवडत्या झाडावर बसून ते पचवायचे, असे पक्षी करतात. म्हणजे त्यांना खायलाही मिळते आणि इतर पक्ष्यांकडून त्यांचा बचावही होतो. कबुतर, होला यांसारखे पक्षी 'क्रॉपमिल्क' म्हणजे दुधासारखा (पण दूध नाही) द्रव क्रॉपमध्ये तयार करतात आणि त्यांच्या पिळ्यांना देतात. यानंतर पक्ष्यांना 'प्रोव्हेंट्रिक्युलस' म्हणजे जठर असते. या अवयवात पचनासाठी लागणाऱ्या ग्रंथी असतात. याला इंग्लिशमध्ये 'ट्रू स्टमक' म्हणतात. या जठरात असणाऱ्या ग्रंथीमधून येणाऱ्या स्रावांमुळे पचनक्रिया चालू होते.

यापुढे 'गिझर्ड' नावाचा अवयव असतो. यामध्ये बरेच स्नायू असतात, ज्याची पक्ष्यांना खाल्लेल्या अन्नाचे कूट करण्यास मदत होते. आधी सांगितल्याप्रमाणे पक्ष्यांना दात नसतात, त्यामुळे पक्षी वाळूचे छोटे खडेही खातात. अन्न व खडे एकत्र घुसळल्यामुळे अन्न बारीक होते. गिझर्ड हे दातांसारखे काम करते. हे गिझर्ड कीटकामध्येदेखील असते. पण त्यांच्या गिझर्डमध्ये दातांसारखे असे 'कायटीन'चे टोकेरी अवयव नसतात.

पक्ष्यांच्या जठरातील अॅसिडचा कि पक्ष्यांच्या प्रजातीनुसार बदलतो. गिधाड, ससाणे यांसारखे पक्षी त्यांनी खाल्लेले प्राणी, पक्षी अत्यंत सोप्या प्रकारे पचवू शकतात. कारण त्यांच्या गिझर्डमधील कि खूपच अॅसिडिक असतो.

घुबडाला त्याने खाल्लेले उंदीर, घुशी, पक्षी, उंदराचे केस, पिसे व हाडे पचवता येत नाहीत. घुबड अशा न पचलेल्या सगळ्या अन्नाची एक गोळी तयार करून ती प्रोव्हेंट्रिक्युलसमध्ये ठेवते. ती गोळी पूर्ण तयार होईपर्यंत घुबडाला पुढचे अन्न भक्षण करता येत नाही. नंतर ही गोळी घुबड तोंडाद्वारे बाहेर फेकून देते. याला 'पेलेट' म्हणतात. या पेलेटचा अभ्यास करून घुबड काय खाते, हे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने समजून घेता येते.

ग्रीब नावाचा पक्षी त्याच्या अन्नाबरोबर पिसे सेवन करून त्यांच्या गिझर्ड आणि आतड्यांमध्ये पिसांचा एक फिल्टर तयार करतात. ज्यामुळे त्यांनी

खाल्लेल्या माशांच्या हाडांचा त्यांना त्रास होत नाही.

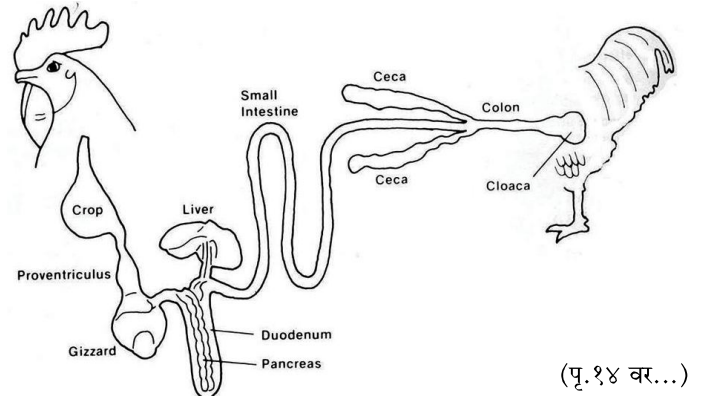
पक्ष्यांना त्यांनी खाल्लेले अन्न अतिशय लवकर विष्ठा म्हणून बाहेर टाकावे लागते. याला शास्त्रीय परिभाषेत rapid gut transit time म्हणतात. पक्ष्यांना फार काळ अन्न पोटात ठेवून चालत नाही, कारण त्यांना उडायचे असते. मानवाचा अन्न पूर्ण पचन होण्याचा कालावधी २४ ते ६२ तास असतो. मात्र, सातभाई पक्ष्यांचा पचनाचा कालावधी अवघा १२ मिनिटांचा असतो. श्राईक पक्ष्याला एक उंदीर पचवायला तीन तास लागतात.

पक्ष्यांना किडनी असते; पण मूत्राशय नसते. पक्ष्यांची विष्ठा क्लोएका नावाच्या गुदद्वारातून बाहेर पडते. त्याच्या आधी एक पाउच असतो, जेथे मल, मूत्र व प्रजनन धातू एकत्र साठवलेले असतात.

मानवाला ज्याप्रमाणे सीकम (मोठ्या आतड्याचा शेवटचा भाग) हा अवयव असतो, जो आतड्याशी संबंधित आहे. त्याचप्रमाणे पक्ष्यांना दोन कॅकम (Caeca) असतात. जे पक्षी फळे खातात, त्यांचे सीकम लांब असते, कारण त्यांना फळे खाऊन पुरेसा नायट्रोजन मिळत नाही. त्यामुळे त्यांच्या कॅकममध्ये राहणाऱ्या बॅक्टेरिया नायट्रोजन तयार करू शकतात. जे पक्षी इतर प्राणी, पक्षी म्हणजे मांस खाणारे असतात, त्यांचे कॅकम त्यामानाने लहान असते.

पक्ष्यांना यकृत आणि स्वादुर्पिंड (पॅनक्रियाज) हे दोन्ही अवयव असतात. स्वादुर्पिंड इन्सुलिन व ग्लुकोगॉन हे दोन हार्मोन्स तयार करतात. इन्सुलिनचा उपयोग हा ऊर्जा देण्यासाठी गरजेचा असतो, जी त्यांना उडण्यासाठी लागते. ग्लुकोगॉनचे कार्य चरबी व इतर पदार्थांपासून ग्लुकोज तयार करण्यासाठी होतो. याचा उपयोग पक्ष्यांना स्थलांतर करताना होतो. पक्ष्यांना होणाऱ्या डायबेटिसचे प्रमुख कारण कळू शकलेले नाही.

पक्ष्यांनासुद्धा माणसासारखीच मधुमेहाची लक्षणे दिसतात. अति मूत्र विसर्जन, अति तहान लागणे, वजन कमी होणे, थकणे, इन्फेक्शनचे वाढलेले प्रमाण इत्यादी. मुख्य म्हणजे पक्ष्यांना झालेल्या डायबेटिसचा उपचार जरा कठीणच असतो. प्राण्यांच्या डॉक्टरांना सारखे त्यांचे ब्लड ग्लुकोज मोजत राहून उपचार करावा लागतो. बाहेर मोकळ्यात असणाऱ्या पक्ष्यांना एकदा मधुमेह झाला की त्यांना प्राणासच मुकावे लागते. कारण त्यांच्यामध्ये एकदा मधुमेह झाला की शरीरातील इतर संस्था लगेच बंद पडायला लागतात. त्याचप्रमाणे थकलेला पक्षी सहज इतरांची शिकार

(पृ.१४ वर...)

पक्षी जगत

- विक्रम पाटील

निसर्गक्रम पक्षी जीवनातही आहेच, रस, रंग, रूप, नाद, स्पर्श याचे वेगळेच सौंदर्य पक्ष्यांना निसर्गाने बहाल केले आहे. हवेत संचार करतात म्हणून त्यांना 'खेचर' संबोधतात. त्यांच्या या जीवन पद्धतीत निसर्गाने काही अनुकूलता निर्माण करून ठेवल्या. कोमल, सुंदर आणि वजनास हलका मात्र उडण्यास मदतगार, असा पिसारा पाखरांना लाभला. पुढील उपांगांची जोडी पंख हणून विकास पावली. तोंडाचे रूपांतर चोचीमध्ये झाल्यामुळे वजनदार बत्तीशी गायब झाली. पक्ष्यांची हाडे पोकळ, वजनास हलकी आणि कमी दणकट असतात. संख्येने कमी असतात. छातीत हवेच्या पिशव्या असतात त्यामुळे अधिकचा प्राणवायू मिळतो आणि शरीरही हलके होते. मादी पक्ष्यांच्या शरीरात दोन अंडाशये असलीत तरी डावे अंडाशय सक्रिय असते. शरीरात विशेष प्रकारचे स्नायू असल्याने कमी पाण्यावर भागते. पाणी कमी लागावे म्हणून पाखरांच्या शरीरात लघवी तयारच होत नाही. टाकाऊ पदार्थ विष्टेवाटे बाहेर पडतो... म्हणजेच वजन कमी होऊन उड्डाण शक्य होते. पाखरांमध्ये शरीरात अंडे फलित होते व नंतर बाहेर पडते... त्यामुळे प्रजनन काळातही उड्डाण शक्य असते. एकंदरीतच पक्ष्यांचे शरीर आणि जीवन निसर्गाने कमी वजनाचे आणि उडण्यास अनुकूल असे केले आहे.

इतर सजीवांप्रमाणे पक्ष्यांचा मृत्यू होतो. आजाराने, वृद्धत्वाने किंवा निसर्गाच्या प्रतिकूलतेमुळे आलेला मृत्यू नैसर्गिक मृत्यू होय. अनेक पक्षी असे मेलेले जंगलात पक्षी निरीक्षकांना सापडू शकतात. गाव परिसरातही मृत पक्षी दिसतात. एका शाळेच्या अंगणात मुले खेळत असताना अचानक झाडावरून कावळा पडला. त्याच्या तोंडातून थोडासा स्राव आला आणि काही मिनिटात तो मेला, बगळा, पिंगळा, मोर, कबुतर, वेडा राघू, बुलबुल, भारद्वाज, हुपू, पोपट, शिंगचोचा, सुतार, कोतवाल असे विविध पक्षी मेलेले (एक एकटे) दिसतात. मात्र अशा मेलेल्या पाखरांची आपण नोंद ठेवत नाही, दखल घेत नाही. एका बेडकाने परीट पक्षी जबड्यात घट्ट पकडून ठेवलेला तीन तासांपर्यंत मी पाहिला आहे. रात्रीनंतर त्याचे काय झाले कळले नाही. घरात पंख्याच्या पात्यात येऊन चिमणा किंवा चिमणीचा मृत्यू बऱ्याच जणांनी अनुभवलेला असणार. सापाने तितर पकडलेला पाहण्याचा योग अनुभवलेला आहे. एकदा मांजरीने घरट्यात जाणारी पाकोळी उडी मारून पकडलेली पाहिली आहे. बहिरी ससाणा कोंबडीची पिल्ले उचलतो तर जंगलात त्याचा काय प्रताप असेल? रस्ते अपघातात बुलबुल, सातभाई, भारद्वाज, कोकीळ असे बरेच पक्षी मेलेले आढळतात. त्यांचे नाजूक अंग, कमी वजन, पोकळ

हाडे यामुळे वाहनांच्या वर्दळीत ते तेथेच संपतात, त्यांचे अवशेषही काही तासांनी सापडत नाहीत.

पक्षी आत्महत्या करतात असा गैरसमज बरेच हौशी पक्षी निरीक्षक बाळगतात, मात्र तसे आढळत नाही. महाराष्ट्रात तरी तशी नोंद नाही. पाण्याअभावी पक्षी नक्कीच मरत असतील. दिवसभर फिरूनही पाणी प्यायला मिळाले नाही तर पक्षी मरणारच, मात्र त्याची नोंद कोणी घेत नाही. १९९० ते १९९६ या दरम्यान एकाच झाडावरील गायबगळ्यांची संख्या नोंद केली असता असे लक्षात आले की ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यात बगळे दिसू लागतात. त्यांची संख्या हळूहळू वाढत जाते. ती जानेवारीपर्यंत वाढती असते. फेब्रुवारी नंतर बगळ्यांची संख्या हळूहळू कमी व्हायला लागते ती जूनपर्यंत कमी होत असते. मात्र या दरम्यान त्या झाडाखाली मेलेले बगळे कधीही आढळले नाही. पावसानंतर बगळे सुरक्षित अनुकूल जागी वीण वसाहत घालतात तेव्हा बगळे सार्वत्रिक दिसत नाहीत. परत ते ऑगस्टच्या शेवटच्या आठवड्यात येतात आणि सार्वत्रिक दिसू लागतात. विणीच्या हंगामानंतर बगळ्यांची संख्या वाढते. वाढणारे तापमान व घटणारे पाणी यासोबत बगळ्यांची संख्या घटते. याविषयी अधिक अभ्यासाची गरज आहे.

मेलेला पक्षी दिसतच नाही, असा दावा तपासून पाहता तो अनुचित आहे हे सहज लक्षात येते. मात्र मृत पाखराचे शरीर कमी दिसते, ते लक्षात नसते. त्याचे काय होते हा प्रश्न थोडा विचारपूर्वक पडताळू. मेलेले कुत्रे, मांजर, डुक्कर, गुरं यांची दुर्गंधी डोके दुखवते, त्या जनावरांना जिथे आहे त्याच जागी (उदा. रस्ता अपघात) दिवसभर, दोन-तीन दिवस आपण पाहू शकतो. तसेच मेलेल्या पाखराचे कलेवर दिसत नाही. कमी मांस, पोकळ हाडे, लहान शरीर यामुळे पाखरांच्या शरीराची निसर्गतः लवकर विल्हेवाट लागते. फारशी दुर्गंध येत नाही. शरीर हलके असल्याने वाऱ्याने सरकते. कुत्री मांजरे पळवतात. त्यास मुंग्या लागतात, जीवाणू हल्ला चढवतात आणि ते शरीर विघटित होते. तलम त्वचा आणि त्यावरची पिसे सुटी होतात आणि विखुरल्या जातात. समूहाने राहणाऱ्या पक्ष्यातही एखाद-दुसरे मरते, त्यास समूह सोडून जातो. आपणही दुर्लक्ष करतो. निसर्ग त्याची विल्हेवाट लावतो. पक्ष्यांचा मृत्यू आणि त्याची विल्हेवाट हा माणसाने दुर्लक्षित केलेला परंतु निसर्गक्रमाचा भाग आहे. त्यात कोणास 'मोक्ष' दिसत असल्यास अथवा 'अति उत्क्रांती' भासत असल्यास तो भावनिक, परिणाम समजावा. वास्तवाच्या अभ्यासाची अजून गरज आहे...!!

पक्ष्यांची पचनसंस्था व मधुमेह

(पृ. १३ वरून...)

होऊन प्राणास मुक्तो.

पक्ष्यांच्या पचनसंस्थेमध्ये अनेक बदल कायमस्वरूपी आहेत, हे आपण पाहिले. त्याचप्रमाणे काही बदल तत्कालीन स्वरूपाचे असतात. पक्ष्यांच्या स्थलांतराच्या वेळेला, त्यांना स्वतःसाठी बराच अन्नसाठा स्वतःच्या शरीरात साठवावा लागतो. स्थलांतराआधी काही पक्षी आपले गिझर्ड आणि आतडे आकुंचित करून लहान व हलके करतात. हा बदल त्यांना उडण्यास उपयुक्त

ठरतो. स्थलांतर करून नियोजित जागी पोहोचल्यावर त्यांची पचनसंस्था पूर्ववत होते. या मधल्या काळात स्थलांतर करणारे काही पक्षी अन्नभक्षण करत नाहीत.

पक्ष्यांची दुनिया अशा प्रकारच्या अफलातून गोष्टींनी युक्त आहे.

('मधुमित्र'च्या सौजन्याने)

(फोन : ९८८११४४६५१)

टपाल तिकिटांच्या दुनियेत -

बुरखाधारी हळद्या (Black Headed Oriole)

हा पक्षी हळद्या कुळातील गर्द वनातील झाडांवर राहणारा पक्षी आहे. हा पक्षी भारतात पश्चिम घाट, केरळच्या दक्षिणेस, काठेवाड ते माउंट अबू हिमालयात १५०० मीटर उंची पर्यंत तसेच अंदमान बेटे, बांगलादेश, श्रीलंका व म्यानमार येथे आढळून येतो. हा पक्षी स्थानिकरीत्या काहीशा प्रमाणात स्थलांतर करणारा आहे.

या पक्ष्याचे शरीर पिवळ्या चमदार रंगाचे असते. डोके, गळा व छातीचा वरचा भाग काळाकुळकुळीत असतो. चोच चमकदार गुलाबी रंगाची व डोळे किरमिजी रंगाची असते. शेषूट व पंख यात अंशतः काळा रंग असतो. नर व मादी एकसारखेच दिसतात. हा पक्षी हळद्यासारखाच दिसतो. कीटक, झाडावरील फळे, बोरासारखी अन्य फळे व फुलांमधील मकरंद हे त्याचे मुख्य अन्न आहे. विणीचा हंगाम एप्रिल ते जुलै असा असून हळद्या पक्ष्याच्या साम्य असलेल्या घट्ट्यात गडद गुलाबी रंगाची दोन अंडी देतो.

भारतीय टपाल खात्यातर्फे दिनांक २८ एप्रिल १९७५ रोजी भारतात आढळणाऱ्या विविध पक्ष्यांवर २३ नोव्हेंबर १९९४ रोजी चार तिकिटांचा संच भारतीय टपाल खात्याने प्रकाशित केला. त्यामध्ये बुरखाधारी हळद्या या पक्ष्यावर ५० पैसे किंमतीच्या टपाल तिकिटाचा समावेश आहे.

- रवींद्र वामनाचार्य
मोबाईल : ९८९०३९०५२७,
ई-मेल : r_wamanacharya@yahoo.co.in

घर देता का घर ?

- डॉ. सुधाकर मुरलीधर कुन्हाडे

सीमेंट काँक्रीटच्या जंगलामध्ये
एक पाखरू भरकटत आहे.
दिवसरात्र फिरून फिरून
थोडी जागा शोधत आहे.
घर देता का घर ?
गावभर फिरून फिरून
चिमणं पाखरू थकलं आहे
वेलीची फांदी म्हणून
दोरीवरच झोपलं आहे
घर देतं का घर ?
रानपाखराला महाल नको
चिरेबंदी वाडा नको
चोचभर दाणा, थेंबभर पाणी
अन् निवाऱ्याला जागा हवी
घर देता का घर ?

चिऊ चिऊ ये चारा खा
लहानपणी मी ऐकत होतो
चिऊ काऊ सोबतच खाऊन
रानवाऱ्यात वाढत होतो
डोंगर दऱ्यात फिरता फिरता
सगेसोयरे वाढत गेले
पाखरांचे दुःखही
आज कसे माझे झाले
घर देता का घर ?
जंगल हरवलेल्या पाखराला
थोडी मायेची ऊब हवी
चिमणचारा पिलांसाठी
थोडीशीच जागा हवी
घर देता का घर ?

(मोबा. ९८५०२९१३२४)

लेखक डॉ. राजू कसंबे यांनी डॉ. अनिल पिंपळापुरे, प्रा. जीवन तरार, प्राचार्य प्रवीण चरडे यांचे मार्गदर्शनाखाली राखी धनेश (इंडियन ग्रे हॉर्नबिल) हा विषय घेऊन संशोधन केले. या पुस्तकाद्वारे राजू कसंबे यांनी या संशोधनाचा आढावा सादर केलेला आहे.

हॉर्न म्हणजे शिंग आणि बिल म्हणजे चोच. चोचीवर शिंग असलेला म्हणजे हॉर्नबिल, या माहितीतून त्याची ओळख देऊन घरट्यासाठी ढोलीची निवड, मादीचा बंदिवास, पिलं, पिलांची वाढ, खाद्याचा शोध, सामाजिक जीवन, घरट्याची निगा, संस्कृत साहित्यातील धनेश, भारतातील धनेशाच्या प्रजाती आणि टूकान, धनेशाचे महत्त्व, संकटे व संवर्धन याबद्दल सविस्तर माहिती देण्यात आली आहे.

या पुस्तकात बरेचदा नर-मादी असा उल्लेख न करता तो-ती असा उल्लेख केलेला आहे. काही ठिकाणी कथारूपाने तर काही ठिकाणी निरीक्षणे नोंदविलेली आहेत. अनेक ठिकाणी पक्ष्यांच्या वर्तणुकीचा तुलनात्मक विचार करता येतो आणि वाचन रंजक होते.

भारतीय राखी धनेश, महाधनेश, मलबारी कवड्या धनेश, मलबारी राखी धनेश, प्राच्य कवड्या धनेश आणि इतर प्रजातींचे मुख्य खाद्य वड (फायकस) वृक्ष प्रजातीची फळं च होय. म्हणून धनेशांच्या संवर्धनासाठी

अशा वृक्ष प्रजातींचे वृक्ष संवर्धन करणे जरूरी ठरते. अशी अनेक उपयुक्त निरीक्षणे या पुस्तकात वाचनीय आहेत. सर्व पक्षी अभ्यासक व सर्व पक्षी निरीक्षक यांनी हे संशोधन आधारित पुस्तक वाचून धनेशाचे गुपित जाणून घ्यावे.

धनेश आपल्या पिलांना फळे भरवितानाचे मुखपृष्ठावरचे चित्र लक्षवेधी झाले आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशक साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर हे असून या पुस्तकाची पृष्ठसंख्या ९६ आहे व पुस्तकाची किंमत १२० रुपये इतकी आहे.

(मोबा. ९८५०८१८६४४, e-mail : anilrmali@yahoo.co.in)

निसर्ग उद्यानात बुलेट ट्रेन

केंद्रीय वनमंत्री हर्षवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने मुंबई-अहमदाबाद बुलेट ट्रेनच्या मार्गाला ठाणे खाडी आणि संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानातून जाण्यासाठी परवानगी दिली आहे. काही अटी घातल्या आहेत जरूर पण त्या दिखाऊ राहतील अशी भीती आहे.

(पी.ए.अपडेटवरून)

विकासकामासाठी ५४,००० हेक्टर वनजमीन

गेल्या ५ वर्षांत केंद्र सरकारच्या वन व पर्यावरण खात्याने २९८८ विकासकामांसाठी तब्बल ५४,६४८ हेक्टर जमीन दिली आहे. एकट्या मध्यप्रदेशातील १२,७८५ हेक्टर वनजमीन २४१ विकासकामांसाठी मुक्त केली आहे. त्या खालोखाल तेलंगणा, ओडिशा, महाराष्ट्र या राज्यांतील वनजमिनीवर कुऱ्हाड पडली आहे. (पी.ए.अपडेटवरून)

घुबडाने वाटवले बदकाचे पिलू

अमेरिकेच्या फ्लोरिडामधील ज्युपिटर येथील एका महिलेने आपल्या अंगणात एक कृत्रिम घरटे बसविले होते. त्या घरट्यात एक स्त्रीच आऊल वस्तीला आले होते. त्याने तिथे पिलू उबविले असेल. त्या महिलेने निरखून पाहिले असता त्या घुबडाने डोके बाहेर काढले. त्याच्या पोटापाशी काळ्या-पिवळ्या रंगाचे पिलू होते. ते घुबडाचे नक्की नव्हते! ते होते बदकाचे पिलू.

ते घुबड बदकाच्या पिलाला मारेल या भीतीने त्या जोडप्याने स्थानिक वन्य पशूसंग्रहालयाशी संपर्क साधला. ते पिलू त्यांच्या ताब्यात दिल्यास त्याचा सांभाळ करण्याचे आश्वासन त्यांनी दिले.

पण ती वेळ आली नाही. ते पिलू उडून जवळच्या तळ्यात विसावले. कोकीळ वंशातील पक्षी दुसऱ्या पक्ष्याच्या घरट्यात आपली अंडी विभागून टाकतात. घुबड काही त्या वर्गातले नाही.

युक्तिबाज चंडोल

२०१५च्या दिवाळीत आम्ही कच्छच्या रणाला भेट देण्यास गेलो होतो. त्या वाळवंटात सैबेरियन क्रॉॅच पण दिसले. यंदा पाऊस कमी पडल्यामुळे रोहित पक्षी दिसले नाहीत. तेथे चंडोल (लार्क) पक्षी खूप संख्येने दिसले. त्यांची स्व-संरक्षणाची एक युक्ती आमच्या मार्गदर्शकाने दाखविली. दिवसा त्यांना कोणापासून भय नसते. रात्री ते जमिनीवरच झोपतात. त्यावेळी त्यांना कोल्हे सहज फस्त करू शकतात. त्यांनी त्यावर

एक नामी कल्पना लढविली. दिवसा गाढवाच्या खुरांमुळे मातीत खोलगत खड्डे तयार झालेले असतात. हे पक्षी पंख पसरून त्यामध्ये झोपतात. त्यामुळे कोल्ह्यांना पटकन दिसत नाही व ते कोल्ह्यांचे भक्ष बनत नाही.

- नीला मालेगावकर, पुणे
मोबा. ८६६९६६२४३४

महाराष्ट्र पक्षिमित्र तर्फे पुरस्कार

पक्षी संवर्धन व जनजागृती या क्षेत्रात सातत्याने केलेल्या कामाबद्दल तसेच पक्षी विषयक संशोधन, संवर्धन, जनजागृती, पक्षी उपचार, सेवा व सुश्रूषा या क्षेत्रात कार्यरत व्यक्ती/संस्थांचा गौरव व्हावा, त्यांना प्रोत्साहन मिळावे या उद्देशाने यावर्षीपासून महाराष्ट्र पक्षिमित्र तर्फे तीन गटात पुरस्कार देण्यात येणार असून २०१९ हे पुरस्काराचे प्रथम वर्ष असेल. या पुरस्काराची माहिती खालीलप्रमाणे-

१. महाराष्ट्र पक्षिमित्र 'जीवन गौरव पुरस्कार' - २०१९
२. महाराष्ट्र पक्षिमित्र 'पक्षी संवर्धन व सुश्रूषा पुरस्कार' - २०१९
३. महाराष्ट्र पक्षिमित्र 'पक्षी संशोधन व जनजागृती पुरस्कार' - २०१९

पुरस्काराचे स्वरूप

१. जीवन गौरव पुरस्कार-

स्व.रमेश लाडखेकर, महाराष्ट्र पक्षिमित्र जीवन गौरव पुरस्कार - २०१९ असे पुरस्काराचे नाव असेल. हा पुरस्कार दिर्घकाळ पक्षिमित्र चळवळीत राहून पक्षी संवर्धन, अधिवास संवर्धन, पक्षिविषयक जनजागृती यासाठी कार्य केलेल्या जेष्ठ व्यक्तीच्या कार्याचा गौरव करण्याकरीता हा पुरस्कार देण्यात येईल. महाराष्ट्र पक्षिमित्र चे सभासद, पक्षिमित्र संमेलनामधील सहभाग, पक्षिमित्र चळवळीतील सहभाग ई. चा प्राधान्यक्रमाने विचार करण्यात येईल. पुरस्कार राशी रू. ५०००/- इतकी रक्कम व प्रमाणपत्र, मानपत्र व स्मृतीचिन्ह असे पुरस्काराचे स्वरूप राहिल. त्या त्या वर्षी होणाऱ्या संमेलनात प्रदान करण्यात येईल. यावर्षी हा पुरस्कार विदर्भ पक्षिमित्र मंच व्दारा डॉ. अनिल पिंपळापुरे यांचे तर्फे प्रायोजित करण्यात आलेला आहे.

२. पक्षी संवर्धन व सुश्रूषा पुरस्कार -

स्व.डॉ.जी.एन वानखेडे, महाराष्ट्र पक्षिमित्र पक्षी संवर्धन व सुश्रूषा पुरस्कार - २०१९ असे पुरस्काराचे नाव असेल. हा पुरस्कार पक्षिमित्र चळवळीत राहून पक्षी संवर्धन, अधिवास संवर्धन, जखमी पक्षी उपचार व सुश्रूषा या क्षेत्रात कार्यरत व्यक्ती किंवा संस्थांना देण्यात येईल. यासाठी दुर्मिळ पक्षी संवर्धन, पक्षि अधिवास संवर्धन इत्यादीचे कार्य तसेच जखमी, आजारी पक्षी सेवा व सुश्रूषा, शिकार प्रतिबंध, शिकार विरोधातील कार्य ई. चा विचार करण्यात येईल. पुरस्कार राशी रू. २०००/- इतकी रक्कम व प्रमाणपत्र, मानपत्र व स्मृतीचिन्ह असे पुरस्काराचे स्वरूप राहिल. पुरस्कार त्यात्या वर्षी होणाऱ्या संमेलनात प्रउसन करण्यात येईल. यावर्षी हा पुरस्कार स्व.डॉ.जी.एन.व्हि.मेमोरियल मेडल फंड तर्फे स्व.डॉ.जी.एन.वानखेडे यांचे विद्यार्थ्यांकडून प्रायोजित करण्यात आलेला आहे.

३. पक्षी संशोधन व जनजागृती पुरस्कार

स्व.डॉ.व्हि.सी.आंबेडकर, महाराष्ट्र पक्षिमित्र पक्षी संशोधन व जनजागृती पुरस्कार - २०१९ असे पुरस्काराचे नाव असेल. हा पुरस्कार पक्षिमित्र चळवळीत राहून पक्षी अभ्यास, संशोधन आणि त्यातून जनजागृती आणि संवर्धन असे कार्य करणाऱ्या या क्षेत्रातील कार्यरत व्यक्ती किंवा संस्था यांना देण्यात येईल. यासाठी पीएच. डी. चे संशोधन, प्रकल्पातील कार्य, संशोधन निबंध, प्रकाशित साहित्य, पेपर, रिपोर्ट, पक्षी नोंदनी अहवाल ई. चा विचार करण्यात येईल. पुरस्कार राशी रू. २०००/- इतकी रक्कम, प्रमाणपत्र, मानपत्र व स्मृतीचिन्ह असे पुरस्काराचे स्वरूप राहिल. पुरस्कार त्या त्या वर्षी होणाऱ्या संमेलनात प्रदान करण्यात येईल. या वर्षी हा पुरस्कार **Wildlife Heritage Conservation Society, Nasik** तर्फे प्रायोजित करण्यात आलेला आहे.

नियम व अटी

जीवन गौरव पुरस्कार हा एका व्यक्तीस आणि इतर दोन पुरस्कार हे व्यक्ती किंवा संस्थांना देण्यात येतील. यासाठी पुरस्कार राशी अनुक्रमे रू. ५०००/-रू २०००/- रू २०००/- इतकी रक्कम, प्रमाणपत्र, स्मृतिचिन्ह व मानपत्र असे पुरस्काराचे स्वरूप राहिल. दरवर्षी प्रत्येकी एक पुरस्कार देण्यात येईल, गरज पडल्यास विभागून देण्यात येईल (जीवन गौरव सोडून) तीनही पुरस्कार त्या त्या वर्षी होणाऱ्या संमेलनात प्रदान करण्यात येतील. एखाद्या गटात योग्य प्रस्ताव प्राप्त न झाल्यास पुरस्कार जाहिर करण्यात येणार नाही. पुरस्कार निवडीसाठी कार्यकारीणीतर्फे निवड समिती ठरविण्यात येऊन, सदर समिती प्राप्त प्रस्तावांवर सर्वकष विचार करून पुरस्कार विजेत्यांची नावे महाराष्ट्र पक्षिमित्र कडे सादर करेल व विजेत्यांची नावे महाराष्ट्र पक्षिमित्र तर्फे जाहिर करण्यात येतील. निवड समितीचा निर्णय अंतिम राहिल. महाराष्ट्र पक्षिमित्र कार्यकारिणीतील सदस्य किंवा त्याचे कुटूंबीय या पुरस्कारासाठी अर्ज करू शकणार नाहीत.

पुरस्कारासाठीचे प्रस्ताव महाराष्ट्र पक्षिमित्राच्या पत्त्यावर ३० सप्टेंबर पर्यंत पोहोचतील अशा बेताने पाठवावेत. नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्या दरम्यान पुरस्कारार्थी यांची नावे जाहिर करण्यात येतील. पुरस्कार प्राप्त व्यक्तीस निवड झाल्याचे ईमेल/पत्र किंवा फोन व्दारे कळविण्यात येऊन आगामी संमेलनाची तारीख निश्चित झाल्यानंतर रितसर निमंत्रण पाठविण्यात येईल.

**पक्षिमित्र जीवन गौरव पुरस्कारासाठी भरावयाचा
अर्जाचा नमुना (व्यक्ती करीता)**

१. अर्जदाराचे नाव -
२. स्त्री/पुरुष -
३. जन्म तारीख -
४. शिक्षण व अनुभव -
५. पत्र व्यवहाराचा पत्ता -
६. ईमेल -
७. फोन नंबर -
८. संलग्नित संस्था - पक्षिमित्र चे सभासद आहात का ?
(असल्यास सभासद क्रं व सभासदत्व घेतल्याची तारीख)
९. पक्षिमित्राच्या उपक्रमातील सहभाग -
(संमेलनात सहभाग/संमेलनातील सादरीकरण/आयोजक म्हणून जबाबदारी/ संमेलनाचे अध्यक्षपद /पक्षिमित्र अंकाकध्ये लिखाण/पक्षी सप्ताह आयोजन /नायलॉन मांजा आंदोलन ई
१०. पक्षीविषयक कार्य -
(अभ्यास/संशोधन/जनजागृती/संवर्धन/प्रकाशित संशोधन) पक्षी गणनामध्ये सहभाग (महापक्षी गणना /डॉ.सलीम अली पक्षी गणना/सुगरण पक्षी गणना/पाणपक्षी गणना/सामान्य पक्षी गणना)
११. संकटग्रस्त पक्षी अभ्यास/अधिवास संवर्धन विषयक कार्य-
१२. पक्षी संवर्धन क्षेत्रातील उल्लेखनीय कार्य -
१३. प्रकाशित साहित्य -
१४. प्राप्त पुरस्कार -
१५. प्रस्ताव सादर करणाऱ्यांची माहिती (इतरांकडून सादर केल्यास) नाव,पत्ता,फोन नंबर -
(प्रत्येक मुद्याची माहिती स्वतंत्र भरता येईल. आवश्यक तेथे प्रमाणपत्रे, बातम्या, ई. ची झेरॉक्स प्रत जोडावी.)

**पक्षीमित्र संवर्धन व सुश्रुषा आणि संशोधन व जनजागृती
पुरस्कारांसाठी भरावयाचा अर्जाचा नमुना
(व्यक्ती आणि संस्था करीता)**

१. अर्जदाराचे नाव -
२. स्त्री/पुरुष-
३. जन्म तारीख -
४. शिक्षण व अनुभव -
५. पत्र व्यवहाराचा पत्ता
६. ईमेल -
७. फोन नंबर -
८. संस्था नोंदणी बाबत माहिती (र.नं.,स्थापना ई.)
९. पक्षिमित्र चे सभासद आहात का ? संस्था महाराष्ट्र पक्षिमित्र सोबत संलग्नित आहे का ?
(असल्यास सभासद क्र. व सभासदत्व घेतल्याची तारीख -
१०. पक्षिमित्राच्या उपक्रमातील सहभाग-
(संमेलनात सहभाग/संमेलनात सादरीकरण/आयोजक म्हणून जबाबदारी/संमेलनाचे अध्यक्षपद/पक्षिमित्र अंकाकध्ये ब लिखाण/पक्षी सप्ताह आयोजन/नायलॉन मांजा आंदोलन ई.)
११. पक्षीविषयक कार्य -
(अभ्यास/संशोधन/जनजागृती/संवर्धन/प्रकाशित संशोधन) पक्षी गणनामध्ये सहभाग (महापक्षी गणना/ /डॉ.सलीम अली पक्षी गणना/सुगरण पक्षी गणना/पाणपक्षी गणना/सामान्य पक्षी गणना)
१२. संकटग्रस्त पक्षी अभ्यास/संवर्धन विषयक कार्य -
१३. पक्षी संवर्धन क्षेत्रातील उल्लेखनीय कार्य -
१४. प्रकाशित साहित्य -
१५. प्राप्त पुरस्कार -
१६. प्रस्ताव सादर करणाऱ्यांची माहिती (इतरांकडून सादर केल्यास) नाव,पत्ता,फोन नंबर -
(प्रत्येक मुद्याची माहिती स्वतंत्र भरता येईल.आवश्यक तेथे प्रमाणपत्रे,बातम्या,ई.ची झेरॉक्स प्रत जोडावी.)

स्वागत नव्या सभासदांचे

क्र.	नाव	ठिकाण	फोन नं	e-mail
११४४	सि.ए.अनिलकुमार रमणलाल शाह	जळगाव	९४२२२७६९०२	caanilshah@gmail.com
११४५	अॅड. देवव्रथ अनिलकुमार शाह	जळगाव	८६९८०७६९०२	shah.dev123@gmail.com
११४६	अनुरंजनी श्री. खाडीलकर	पुणे	०२०-२४३५२८५९	shubhoo.khadilkar@gmail.com
११४७	माधवी राजेश बाबतीवाले	पुणे	९९६८४२२६७२	72.madhvi@gmail.com
११४८	प्रा.डॉ.एस.के. ओमनवार	अमरावती	९४२२८५६८४४	omanwar@rediffmail.com

आगामी ३३ वे महाराष्ट्र पक्षिमित्र संमेलन रेवदंडा (अलिबाग) येथे

महाराष्ट्र पक्षिमित्र चे कार्य महाराष्ट्रात सर्वदूर पोहचविण्याच्या दृष्टीने यावर्षीचे संमेलन नविन ठिकाणी, ग्रामिण भागात व्हावे अशी चर्चा कराड येथील संमेलनात झाली होती. त्यानुसार आगामी ३३ वे महाराष्ट्र पक्षिमित्र संमेलन, रायगड जिल्ह्यातील अलिबाग जवळ असलेल्या रेवदंडा या गावी अमेझींग नेचर या संस्थेतर्फे अंदाजे ११ ते १२ जानेवारी २०२० दरम्यान आयोजित करण्यात येणार आहे. सदर संमेलन रेवदंडा येथे आयोजनाची जबाबदारी अमेझींग नेचर या आमच्या संस्थेस दिली त्याबद्दल सर्वप्रथम महाराष्ट्र पक्षिमित्र चे आभार.

रेवदंडा गावाबद्दल थोडी माहिती

मिनी गोवा म्हणून परिचीत असलेले अलिबाग हे मुंबईजवळील एक निसर्गरम्य ठिकाण असून हा संपूर्ण परिसर सुंदर समुद्रकिनारे, विविधतेने नटलेले संपन्न जंगल, ऐतिहासिक ठिकाणे, सागरी किल्ले, प्रसिध्द मंदिरे आणि समुद्रावरील व जंगलातील पक्षी विविधतेने नटलेले बिच, असे अनेक भेटी देण्यायोग्य स्थळांनी समृद्ध आहे. अलिबाग वरून फक्त १७ किमी अंतरावर असलेले रेवदंडा हे गाव निसर्गाच्या कुशीत वसलेले सुंदर ठिकाण असून गावात व भोवताल नारळी-सुपारीच्या बागांनी खुलविलेले सौंदर्य बघून कोकणात आल्याचे समाधान होईल हे निश्चितच. गावातील कुंडलिका नदीच्या पलीकडे म्हणजेच खाडी मुखाजवळ उत्तरेकडे ५०० वर्षे जुना पोर्तुगीजांनी बांधलेला रेवदंडा कील्ला असून दक्षिण दिशेस कोर्लई गावाजवळ कोर्लई किल्ला आहे. कोर्लई किल्ल्याच्या पश्चिमेस अथांग पसरलेला अरबीसमुद्र असून पुर्वेला कुंडलिका नदीची खाडी आहे.

रेवदंडा गावालगत असलेले चौल हे आणखी एक ऐतिहासिक गाव. चौल ही ऐतिहासिक नगरी असून ती चौलचंपावती म्हणून प्रसिध्द आहे. या गावाजवळील एका उंच टेकडीवर दत्ताचे देवस्थान असून येथे पायऱ्या चढून जावे लागते. येथील त्रिमुखी दत्तमूर्ती काळ्या पाषाणात असून हे ठिकाण महाराष्ट्रातील अनेकांचे श्रद्धास्थान आहे. या दत्तशिखरावरून संपूर्ण परिसर विलोभनिय असा दिसतो. याशिवाय चौल गावात जागृत असे शितलादेवी मंदिर आहे. शिवाय प्रशस्त असे प्राचिन रामेश्वर मंदिर असून मंदिरासमोर पर्जन्यकुंड व बाजुला वायुकुंड आहे.

आक्षी समुद्रकिनारा :

अलिबाग ते रेवदंडा रस्त्यावर असलेला आक्षी समुद्रकिनारा म्हणजे या भागातील पर्यटकांचे एक प्रमुख आकर्षण असून स्वच्छ, सुंदर, हिरवळीने नटलेल्या या प्रदुषणमुक्त बीचवर हिवाळ्यात मोठ्या संख्येत स्थलांतरीत पक्षी येत असतात. येथील दुर्मिळ व नवनविन पक्षी हे छायाचित्रकार व पक्षिमित्रांसाठी हिवाळ्यातील प्रमुख असे आकर्षण असते.

परिसरातील जलदुर्ग :

अलिबाग परिसरात ऐतिहासिक व सुंदर असे चार किल्ले असून यामध्ये अलिबागचा कुलाबा किल्ला, रेवदंडा येथील पोर्तुगीज बांधणीचा रेवदंडा किल्ला आणि कोर्लई चा किल्ला व मुरूड चा जंजिरा किल्ला यांचा समावेश आहे. १७ व्या शतकाच्या अखेरीस सरखेल कान्होजी आंग्रे यांनी अलिबाग या गावाची मुहूर्तमेढ रोवली, त्यावेळी त्यांनी अलीबागी रूपया या नावाची चांदीची नाणीही चलणात आणली होती.

फणसाड अभयारण्य

(Phansad Wildlife Sanctuary)

एकिकडे निळाशार समुद्र व बाजुला असंख्य निर्झरांना अंगाखांद्यावर खेळवत चिंब भिजून गेलेल्या आणि हिरव्याकंच रानवाटा यातच घनदाट जंगलात वनपर्यटनाची साद घालणार फणसाड अभयारण्य हे रायगड जिल्ह्यातील आणखी एक आकर्षण. अभयारण्याचे क्षेत्रफळ ६९.७९० चौ.कि.मी आहे. जंगलात सुमारे ७०० प्रकारच्या वृक्षप्रजाती आहेत. १७ प्रकारचे प्राणी, ९० हून अधिक जातीची रंगीबेरंगी फुलपाखरे आणि १७ प्रकारचे सांप आहेत. दुपार नंतर वेली-झुडपांवर फुलपाखरांची बाग फुललेली असते. अभयारण्यात ३० पाणस्थळे आहेत. त्यांना स्थानीक भाषेत 'गाण' म्हणतात सकाळी आणि सायंकाळी येथे पक्षिसंमेलन भरलेले असते. फणसाड अभयारण्य हे पक्षांचे नंदनवन आहे. येथे निसर्गाचं हे अनोख संगीत आपल्याला इथे विनासायास ऐकायला मिळत. निसर्गप्रेमी, पक्षी व वनस्पती अभ्यासक यांचे हे आवडते ठिकाण असून पाणगळीचे आणि निमसदाहरीत प्रकारचे हे जंगल फ्रॉग माऊथ सारख्या अनेक दुर्मिळ पक्ष्यांचा अधिवास आहे. याशिवाय मुंबईहून अलिबागला येत असतांना वाटेवरच कर्नाळा पक्षी अभयारण्य सुध्दा लागते. अलिबागला पोहचण्यासाठी मुंबईहून दोन पर्याय उपलब्ध आहेत. पहिला म्हणजे मुंबईहून रोडने पेन वडखड मार्गे अलिबाग आणि दुसरा म्हणजे भाऊच्या धक्क्याहून बोटीने अलिबाग पर्यंत येता येते मुंबईबाहेरून येणाऱ्या पक्षिमित्रांनी बोटीच्याप्रवासाचा आनंद अवश्य घ्यावा असे मी सुचवेल. संमेलनाच्या तारखांच्या आधी किंवा नंतर किमान तीन दिवस राखून ठेवल्यास या सर्व ठिकाणी आपण भेटी देऊ शकता. आपले रेवदंडा येथील संमेलनात स्वागत करण्यासाठी आम्ही उत्सुक आहोत. संमेलनाविषयी सविस्तर माहिती लवकरच प्रसिध्द करण्यात येईल.

कु.रूपाली मटवी

अमेझींग नेचर

९८६९५५९९२२

महाराष्ट्र पक्षीमित्रचे

आजच सभासद व्हा

आजीवन सभासद शुल्क रु १०००/- (दि. १ एप्रिल २०१९ पासून)

आपण सभासद असाल तर अजून एक तरी सभासद नोंदवा.

सभासद कसे व्हाल ?

१) डी.डी/मनीऑर्डर, "महाराष्ट्र पक्षीमित्र" या नावे अमरावती.
येथे देय असलेला असावा.

२) Core Bank System नेही पैसे पाठवू शकता.

बँकेचे नाव : बँक ऑफ महाराष्ट्र, गाडगे नगर, अमरावती.

खात्याने नाव : महाराष्ट्र पक्षीमित्र,

बँक खाते नं. : ६००३६८९२०१७

IFSC Code - MAHB0000639

खात्यात पैसे भरून त्वरीत मेलने कळविणे, तसेच सभासदाचा अर्ज भरून पोस्टाने पाठवणे अत्यावश्यक आहे. सोबत पे-इन स्लीपची झेरॉक्स जोडावी.

३) पत्रव्यवहाराचा पत्ता :- महाराष्ट्र पक्षीमित्र, द्वारा डॉ.गजानन वाघ अरण्यार्पण, ६३ समता कॉलनी, कठोरा रोड, अमरावती ४४४६०

Email : pakshimitra@gmail.com

Phone No. : 0721 - 2531134

Website : www.pakshimitra.org

त्रैमासिक अंक निधी

महाराष्ट्र पक्षीमित्र संस्थेचे मुखपत्र त्रैमासिक अंक पक्षीमित्र हा आपण दर तीन महिन्यांनी प्रकाशित करत असतो. या अंकाला छपाई व पोस्टेज मिळून वार्षिक ५५,०००/- ते ६०,०००/- रुपये खर्च येतो. संस्थेचे नियमित उत्पन्न काहीच नाही त्यामुळे हा अंक परवडत नाही, पक्षीमित्र संस्थेच्या व पक्षी संवर्धन संरक्षण कार्यात या अंकाची अत्यंत आवश्यकता आहे. याचसाठी हा अंक असाच चालू ठेवावा असे वार्षिक सर्वसाधारण सभेत ठरवण्यात आले आहे. याच्या खर्चासाठी त्रैमासिक अंक निधी उभा करण्याचे ठरविण्यात आले आहे. आपण सुध्दा या अंकासाठी देणगी देऊन हातभार लावावा ही नम्र विनंती.

संस्थेच्या प्रकल्पाला आपण सुद्धा देणगी देऊन हातभार लावावा ही विनंती.

महाराष्ट्र पक्षीमित्र ला देण्यात येणाऱ्या सर्व देणग्या
80 G अन्वये सवलत पात्र आहेत

Book Post

प्रती,

प्रेषक :

महाराष्ट्र पक्षीमित्र

६३, अरण्यार्पण समता कॉलनी,

कठोरा रोड, अमरावती.

४४४६०४

E-mail : pakshimitra@gmail.com

website : www.pakshimitra.org

पक्षीमित्र १ जुलै २०१९

संपादक : दिगंबर गाडगीळ

मूल्य ₹ ५/-

मासिकात व्यक्त केलेल्या विचारांशी
संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

अक्षरजुळणी : गौरी एंटरप्राइजेस, नाशिक
मुद्रक : गुरुदेव प्रिंटर्स, विमवी रोड,
अमरावती